

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
Σχολή Κοινωνικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης

ΠΜΣ: Πολιτική Ανάλυση και Πολιτική Θεωρία

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

*Θεμελίωση και καθορισμός του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος
στην πρακτική φιλοσοφία του Kant*

του Μπουρναζάκη Εμμανουήλ
ΑΜ: 370

Επιβλέπων καθηγητής: Θ. Γκιούρας

Επιτροπή αξιολόγησης:

Θ. Γκιούρας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης

Α. Λαβράνου, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Θ. Νουτσόπουλος, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης

Θεμελίωση και καθορισμός του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος στην
πρακτική φιλοσοφία του Kant

Ευχαριστίες

Το πέρας της εργασίας μου επιτρέπει – και μου “επιβάλλει”, σ’ έναν βαθμό, το χρέος – να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τα πρόσωπα που συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Θανάση Γκιούρα, για την επιστημονική του καθοδήγηση, την αμέριστη και ειλικρινή του συμπαράσταση σε κάθε δυσκολία ή εμπόδιο. Ιδιαίτέρως, στην καθηγήτρια κυρία Αλίκη Λαβράνου, για την συμβολή της στην τελική επιλογή του θέματος της εργασίας. Επίσης, στον καθηγητή κ. Θωμά Νουτσόπουλο, για τη βοήθειά του, καθώς και για τις εξαιρετες διδασκαλίες του τις οποίες παρακολούθησα κατά την περίοδο των σπουδών μου στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης. Τέλος, στην οικογένειά μου, σύζυγο και υιό, για την υπομονή και την κατανόησή τους. Είναι αυτονόητο πως οποιαδήποτε παράλειψη, λανθασμένη εκτίμηση και αδυναμία της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας οφείλεται αποκλειστικά στον συντάκτη αυτής.

Μπουρναζάκης Μανόλης

Περιεχόμενα

Περίληψη	7
Συνοπτομογραφίες	9
Εισαγωγή	11
Κεφάλαιο 1. Η καντιανή θεώρηση της κοινωνίας	19
1.1. Τελολογία της φύσης και κοινωνία	21
1.2. Φυσικό δίκαιο και έλλογη συγκρότηση της αστικής κοινωνίας	25
1.3. Από τον ορίζοντα της ιδιοτέλειας στην ηθική πρόοδο της κοινωνίας	30
Κεφάλαιο 2. Η έννοια της δημοσιότητας στο έργο του Kant	37
Κεφάλαιο 3. Η καντιανή θεωρία περί δικαίου	47
Κεφάλαιο 4. Το ζήτημα της αντίστασης στην πολιτική θεωρία του Kant	57
Κεφάλαιο 5. Η θεωρία του Kant για το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα	65
5.1. Πλαίσιο αξιών που συγκροτούν το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα	65
5.2. Σχέση και όρια της αντιπροσώπευσης στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα	71
5.3. Η ρεπουμπλικανική θέσπιση της πολιτείας	76
5.4. Συμβολή του πολιτεύματος στην ηθικοποίηση της κοινωνίας	87
Επίλογος – συμπεράσματα	91
Βιβλιογραφία	97

Περίληψη

Στο πολιτικοθεωρητικό εγχείρημα που αναπτύσσει ο Kant σε πολλές από τις πολιτικές πραγματείες του, και ιδιαίτερος στη *Μεταφυσική των ηθών*, περιλαμβάνεται μια πλειάδα κριτικών αναλύσεων που αφορούν διάφορες πτυχές του κοινωνικού βίου και σημαντικά ζητήματα της πολιτικής σφαίρας. Διατυπώνεται, ακόμη, ένα αίτημα συνολικότερης πολιτικής οργάνωσης και λειτουργίας, το οποίο θα επιτρέψει την πορεία του ανθρώπου σε μια κατάσταση δικαίου, ισότητας και ελευθερίας. Η προσέγγιση του Kant, στα υπό εξέταση θέματα, γίνεται υπό το πρίσμα του ορθού Λόγου. Στην παρούσα εργασία εξετάστηκε το θέμα του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, καθώς αυτό βρίσκεται στο επίκεντρο της πολιτικής επιχειρηματολογίας του Kant, τόσο για τη συγκρότηση της ορθής πολιτείας όσο και για την εγκαθίδρυση διαρκούς ειρήνης μεταξύ των κρατών. Με αφετηρία αυτά τα δεδομένα η μελέτη του θέματος ακολούθησε τα εξής βήματα: Πρώτον, την αναζήτηση στοιχείων κοινωνικής θεωρίας στο καντιανό έργο. Δεύτερον, την πραγμάτευση ορισμένων εννοιών που επεξεργάστηκε ο Kant και σχετίζονται καθοριστικά με το κεντρικό θέμα της εργασίας – η δημοσιότητα, το δίκαιο, το ζήτημα της αντίστασης και της εξέγερσης. Τρίτον, την κυρίως μελέτη περί του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος. Τις βασικές αξίες που το θεμελιώνουν. Την έννοια και το περιεχόμενο της αντιπροσώπευσης που προσιδιάζει σε αυτό. Την αναλυτική διάκριση του κράτους σε μορφή κυριαρχίας (*forma imperii*) και μορφή κυβέρνησης (*forma regiminis*). Τέλος, τη σχέση του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος με τον εξανθρωπισμό και την ηθικοποίηση της κοινωνίας. Συνοψίζοντας, καταλήγουμε στα εξής: η μελέτη του θέματος, και εν γένει η καντιανή πολιτική θεωρία, φέρνει στο φως ορθοπρακτικές αρχές του πολιτικού πράττειν και κανόνες αξιολόγησης του ιστορικού και κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι. Αμφότερα συμβάλλουν στην πρόοδο της επιστημονικής κοινωνικής και πολιτικής σκέψης, καθώς και τον δημιουργικό αναστοχασμό περί του ανθρώπινου βίου – σκοποί και περιεχόμενα.

Συντομογραφίες

<i>Αιώνια ειρήνη</i>	Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), <i>Προς την αιώνια ειρήνη: ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα</i> , μτφρ. Κ. Σαργέντης, Α. Συριοπούλου, Πόλις, Αθήνα.
<i>Ανθρωπολογία</i>	Kant, Immanuel (2018), <i>Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη</i> , μτφρ. Χ. Τασάκος, Printa, Αθήνα.
<i>Διαφωτισμός</i>	Kant, Immanuel (2004), <i>Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός</i> ; επιμ.-μτφρ. Θ. Γκιούρας, κείμενο για διδακτικές ανάγκες, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Ρέθυμνο. Επίσης: Mendelssohn Moses, Kant Immanuel κ.ά. (2014), <i>Τι είναι διαφωτισμός</i> , μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα, σ.45-57.
<i>Διένεξη</i>	Kant, Immanuel (2004), <i>Η διένεξη των σχολών</i> , εισ.-μτφρ. Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα.
<i>Θρησκεία</i>	Kant, Immanuel (2007), <i>Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο</i> , μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Πόλις, Αθήνα.
<i>Θεωρίες της πολιτικής</i>	Αγγελίδης, Μ. & Γκιούρας, Θ. (2005), <i>Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους. Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel</i> , επιμ.-μτφρ. Μ. Αγγελίδης & Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα.
<i>Ιδέα</i>	Kant, Immanuel, <i>Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό</i> , στο: <i>Δοκίμια</i> (1971), μτφρ. Ε. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα, σ. 24-41.
<i>Κανόνες - Αντινομίες</i>	Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1999), <i>Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική</i> , Πόλις, Αθήνα.
<i>ΚΚΔ</i>	Kant, Immanuel (2013), <i>Κριτική της κριτικής δύναμης</i> , εισ.-μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα.
<i>Περί θεωρίας και πράξης</i>	Kant, Immanuel (2006), <i>Περί του κοινού αποφθέγματος: Αυτό μπορεί να είναι ορθό στη θεωρία, αλλά δεν ισχύει στην πράξη</i> , επιμ.-μτφρ. Θ. Γκιούρας, κείμενο για διδακτικές ανάγκες, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Ρέθυμνο. Επίσης, <i>Δοκίμια</i> (1971), μτφρ. Ε. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα, σ. 111-159.
<i>Προσανατολίζομαι στη σκέψη</i>	Kant, Immanuel, <i>Τι σημαίνει: Προσανατολίζομαι στη σκέψη</i> , στο: Mendelssohn Moses, Kant Immanuel κ.ά. (2014), <i>Τι είναι διαφωτισμός</i> , μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα, σ. 151-172. Επίσης, <i>Δοκίμια</i> (1971), μτφρ. Ε. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα, σ.71-89.
<i>Προλεγόμενα</i>	Kant, Immanuel (1983), <i>Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική, που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη</i> , μτφρ. Γ. Τζαβάρα, Δωδώνη, Αθήνα.

Εισαγωγή

Η καντιανή κριτική φιλοσοφία αναπροσδιόρισε με θεμελιακό τρόπο τη σχέση και τα όρια ανάμεσα στο νοεόν και την πρόσληψη της εμπειρικής πραγματικότητας, γι' αυτό και θεωρείται τόσο σημαντική η συνεισφορά της στην εξέλιξη της νεότερης φιλοσοφικής σκέψης. Βαθιά είναι τα ίχνη που έχει αφήσει, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, στις διάφορες σχολές σκέψης που έκαναν την εμφάνισή τους στην μετά τον Kant εποχή. Όλα τα μεγάλα πνευματικά έργα επηρεάζουν καιρίως, ενίοτε και αναπροσανατολίζουν την πορεία της ανθρωπότητας, δεν είναι υπερβολή να υποστηριχθεί πως η κριτική φιλοσοφία του Kant ανήκει σ' αυτή την κατηγορία. Συμπεριλαμβάνεται ανάμεσα στα υψηλότερα διανοητικά αγαθά που μας έχει κληροδοτήσει η δημιουργική εργασία του ανθρώπινου πνεύματος. Η γενική αναγνώριση που έχει κατακτήσει στον φιλοσοφικό χώρο οφείλεται, εκτός των άλλων, στη συνέπεια και την πληρότητα με την οποία ο Kant ανέδειξε τη σημασία και τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει η ικανότητα του Λόγου στην ανθρώπινη σκέψη. Έτσι με την διττή λειτουργία που έχει, ως θεωρητικός και ως πρακτικός Λόγος, μπορεί αφενός να διευρύνει τους ορίζοντες της γνώσης σε νέα πεδία, τόσο του αισθητού όσο και του νοητού κόσμου, και αφετέρου να θέτει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο επίκεντρο των επιστημονικών αναζητήσεων. Η συνεισφορά επίσης του Kant στην ηθική αποτελεί έργο ανεκτίμητης αξίας για τη σύγχρονη σκέψη· ενσωματώνει στοιχεία από σπουδαίες προηγούμενες ηθικές παραδόσεις τα οποία μελετά και ελέγχει υπό το πρίσμα του ορθού Λόγου. Βασικό θεμέλιο της καντιανής ηθικής αποτελεί η ιδέα της ελευθερίας – ως αυτονομία από κάθε εξωγενή επίδραση στη συνείδηση του πράττοντος –, έννοια από την οποία πηγάζει ο ηθικός νόμος¹ που προστάζει κατηγορικά το ανθρώπινο πράττειν. Έτσι ο Kant αναδιατυπώνει ουσιαστικά τον σκοπό της ηθικής σε καθήκον αυτό καθαυτό. Ο άνθρωπος ως έλλογο και ελεύθερο ον οφείλει και δύναται να πράττει σύμφωνα με τις επιταγές της ηθικής νομοθεσίας, μολοντί ως έμβιο ον υπόκειται και στους νόμους της φύσης².

---

1. Με αναφορά προς την ανθρώπινη ιδιότητα: “Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντοτε συγχρόνως ως σκοπό και ουδέποτε απλώς και μόνον ως μέσον”, σ. 76. Πρβλ. και άλλες ανάλογες διατυπώσεις στο ίδιο έργο στις σ. 64, 65, 87. Στο: Kant, Immanuel (2017), *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

2. Όπως αναφέρει ο Κ. Ανδρουλιδάκης, σύμφωνα με θεμελιώδεις καντιανές παραδοχές: “Η Ηθική δεν αναφέρεται διόλου στον άνθρωπο ως φυσικό ον (διότι ως τέτοιο υπόκειται πλήρως στις δεσμεύσεις της φύσης), αλλά ως έλλογο ον, διότι μόνο ως τέτοιο μπορεί να είναι ανεξάρτητη από τη φύση, ελεύθερη και ηθική προσωπικότητα. Ελεύθερες και ηθικές μπορούν να είναι οι πράξεις, όταν δεν καθορίζονται από εμπειρικά και ιδιοτελή κίνητρα αλλά μόνον από τον ηθικό νόμο και το σεβασμό προς το καθήκον”. Στο: Kant, Immanuel (2013), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, εισ.- μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα, σ. 31.

Το ανήσυχο και δημιουργικό κριτικό πνεύμα δεν εγκατέλειψε τον Kant ποτέ. Έχοντας μπολιαστεί βαθιά από τις ιδέες του Διαφωτισμού, θα συνεχίσει μέχρι το βαθύ γήρας να εργάζεται και να επεκτείνει τις έρευνές του και σε άλλα πεδία του ανθρώπινου βίου. Έχοντας, όμως, διαρκώς κατά νου ως βασική του αρχή πως διανύουμε την εποχή της κριτικής του ορθού Λόγου. Όπως αναφέρει στην πρώτη *Κριτική*³: είναι επιτακτική ανάγκη, ο αιώνας του να σταματήσει να βαυκαλίζεται πια με την φαινομενική γνώση. Και αυτό επειδή “η εποχή μας είναι η καθαυτό εποχή της κριτικής, στην οποία πρέπει να υποβάλλονται τα πάντα. Η θρησκεία προβάλλοντας την αγιότητά της και η νομοθεσία τη μεγαλειότητά της ζητούν συνήθως να της ξεφύγουν. Μ’ αυτό όμως προκαλούν δικαιολογημένη υποψία εναντίον τους και δεν μπορούν να διεκδικούν τον ανυπόκριτο σεβασμό που ο Λόγος προσφέρει μόνο σε ό,τι μπόρεσε να αντέξει στον ελεύθερο και δημόσιο έλεγχο του.”⁴

Με αφετηρία αυτή την προοπτική, το ερευνητικό του ενδιαφέρον απλώθηκε σε διάφορα πεδία της επιστήμης και στο στόχαστρο της κριτικής του έθεσε, μεταξύ άλλων, το ζήτημα της θρησκείας, της πολιτικής, του δικαίου, της διαχείρισης της γνώσης, της έλλογης συγκρότησης της κοινωνίας. Τα ζητήματα αυτά είτε έγιναν αντικείμενο συστηματικής μελέτης του Kant σε ορισμένα από τα κύρια έργα του είτε αποτέλεσαν αφορμή ειδικότερου προβληματισμού σε άλλα μικρότερα κείμενά του. Το μεγαλειώδες ιστορικό γεγονός της Γαλλικής Επανάστασης – με την εκθεμελίωση που προκάλεσε στους παλαιούς θεσμούς (μοναρχία, αριστοκρατία, εκκλησία) και τη ρητή διατύπωση των φιλελεύθερων αιτημάτων της αναδυόμενης αστικής κοινωνίας – θα ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της κριτικής φιλοσοφίας, επηρεάζοντας καθοριστικά τη διαμόρφωση και τη θεμελίωση της πολιτικής θεωρίας του Kant. Μια πολιτική θεωρία που συνδυάζει την κριτική θεώρηση των υφιστάμενων κοινωνικοπολιτικών θεσμών, την έλλογη θεμελίωση των επιχειρημάτων και το κανονιστικό αίτημα της πραγμάτωσης μιας πολιτικής ένωσης υπό δημόσιους νόμους που θεμελιώνονται σε καθολικές αξίες. Πιο συγκεκριμένα, στον σεβασμό της ανθρώπινης ιδιότητας, της ελευθερίας και της ισότητας.

Στα πολιτικά κείμενα του Kant υπάρχει μια πάγια επισήμανση σχετικά με το είδος της κυβέρνησης του κράτους, τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών και τη συμμετοχή των πολιτών σε αυτούς, η οποία αφορά την ανάγκη ρεπουμπλικανικής θέσπισης του πολιτεύματος. Η οργάνωση του κράτους, το οποίο κατά την καντιανή διατύπωση αποτελεί την ένωση ελεύθερων και αυτόβουλων υποκειμένων, οφείλει να στηρίζεται σε a priori

3. Η *Κριτική του καθαρού Λόγου*, είναι το πρώτο από τρία μεγάλα κριτικά έργα του Immanuel Kant.

4. Kant, Immanuel (1976), *Κριτική του καθαρού Λόγου*, τ. 1, μτφρ. Α. Γιανναράς, Παπαζήσης, Αθήνα. σ. 28.

αρχές που προέρχονται από τον ορθό Λόγο. Ο κριτικός φιλοσοφικός στοχασμός προκρίνει επομένως ως καταλληλότερο πολίτευμα μιας κοινοπολιτείας το ρεπουμπλικανικό⁵, καθότι είναι το μοναδικό που μπορεί να εξασφαλίσει όρους κοινωνικής συμβίωσης υπό καθολικούς κανόνες δικαίου και να ανοίξει το δρόμο προς το ιδεώδες: την ειρηνική συμβίωση της ανθρωπότητας, δηλαδή την εξάλειψη του πολέμου και της βίας σε όλους τους λαούς της Γης. Υπάρχει άραγε τέτοια προοπτική με δεδομένη την πεπερασμένη φύση και τις αισθητηριακές κλίσεις που χαρακτηρίζουν τον άνθρωπο; “Πώς μπορεί να προσδοκά κανείς ότι από τόσο στρεβλό ξύλο θα κοπεί κάτι τελείως ίσιο;”⁶. Μολαταύτα, και παρά τις αδυναμίες τους, οι άνθρωποι ως μέλη ενός ρεπουμπλικανικού κράτους έχουν τη δυνατότητα να κάνουν χρήση του ορθού Λόγου και της ελευθερίας τους, με τρόπο τέτοιο που συνάδει με την ιδέα μιας κοινωνίας η οποία δεν αποσκοπεί στην επιδίωξη μόνον της φυσικής ευδαιμονίας. Η σταδιακή μετάβαση σε μια κατάσταση ολότητας και ανθρωπισμού που συμφωνεί με την έννοια του ανθρώπου ως ηθικού όντος είναι περισσότερο εφικτή σε ένα πολίτευμα που είναι προσανατολισμένο στην προστασία των δικαιωμάτων και του κοινού συμφέροντος. Πολλώ δε μάλλον, όταν η λειτουργία ενός τέτοιου πολιτεύματος εδράζεται στις αρχές της έλλογης ελευθερίας, της ειλικρινούς επικοινωνίας, της συμμετοχής και της ευθύνης των πολιτών. Αυτήν ακριβώς την έννοια, του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, έχει ως θέμα η παρούσα διπλωματική εργασία.

Την ιδέα του ορθού πολιτεύματος, που τίθεται ως πρότυπος κανόνας για τα υφιστάμενα κράτη όπως και για κάθε μελλοντική πολιτική οργάνωση, πραγματεύεται ο Kant σε διάφορα δοκίμια και έργα του⁷ – μέσα από τα οποία παρεμβαίνει κριτικά σε καίρια ζητήματα που άπτονται πολιτικής διαχείρισης και προβληματίζουν στην αυγή της νέας εποχής –, και με περισσότερο συστηματικό και ολοκληρωμένο τρόπο στο βιβλίο *Μεταφυσική των ηθών* (1797). Έργο που αποτελεί κατ’ ουσίαν την πλήρη ανάπτυξη και τη συναρμογή σε μια ενιαία θεώρηση της καντιανής πολιτικής θεωρίας, της φιλοσοφίας του δικαίου και της ηθικής⁸. Συνολικά, η πολιτική θεωρία του Kant εστιάζεται και σε αναλύσεις που συνδυάζουν ζητήματα συγκρότησης, συνοχής και δυναμικής της κοινωνίας, ζητήματα

---

5. Ρητή αναφορά του Kant από το *Πρώτο οριστικό άρθρο για την αιώνια ειρήνη*: “Το πολιτειακό καθεστώς σε κάθε κράτος πρέπει να είναι το ρεπουμπλικανικό”, στο: Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, μτφρ. Κ. Σαργέντης, Α. Συριοπούλου, Πόλις, Αθήνα, σ. 63.

6. Kant, Immanuel (2007), *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Πόλις, Αθήνα, σ. 186-187. Πρβλ. *Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό*, στο: Kant, Immanuel (1971), *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα, σ. 32.

7. Στοιχεία της πολιτικής θεωρίας του Kant παρουσιάζονται, είτε αυτοτελώς είτε ως κριτικές παρεμβάσεις στο πολιτικό πλαίσιο της εποχής του, κυρίως στα κείμενα: “*Διαφωτισμός*”, “*Ιδέα*”, “*Περί θεωρίας και πράξης*”, “*Αιώνια Ειρήνη*”, “*Διένεξη των Σχολών*”.

8. Αναφορά Κ. Ανδρουλιδάκη στα επιλεγόμενά του στο: Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα, σ. 361.

ιστορικής μεταβολής μέσω επανάστασης ή μεταρρύθμισης, ζητήματα διασφάλισης χώρου δημόσιας έκφρασης και κριτικής, τη δυνατότητα γενίκευσης έλλογων κανόνων δικαίου σε όλα τα επίπεδα, την εγκαθίδρυση και προστασία καθολικών αξιών εντός της πολιτείας. Αναπόφευκτη είναι, επομένως, η παράθεση και η μελέτη τους εδώ σε συνάφεια με το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, διότι αποτελούν απαραίτητους όρους για την πληρέστερη κατανόηση και ερμηνεία του θέματος. Ως εκ τούτου, η εργασία αυτή για το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα της καντιανής πολιτικής θεωρίας αρθρώνεται ως εξής:

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στην καντιανή θεώρηση της κοινωνίας. Ο Kant αποπειράται να συνδέσει την εμπειρική πραγματικότητα με την ιδέα του ανθρώπου ως έλλογου και ηθικού κοινωνικού όντος. Με αφετηρία μια υποκειμενική παραδοχή του φιλοσοφικού στοχασμού, η φύση κατανοείται ως ένα σκόπιμο και “νοήμον” σύστημα μέσα στο οποίο ο άνθρωπος κατέχει κεντρική θέση. Στο σύστημα αυτό της φύσης, από τελολογική σκοπιά, είναι δυνατόν να αναπτυχθούν σε πληρότητα όλες οι καταβολές του ανθρώπου. Αντιξοότητες, ανταγωνισμοί, κοινωνικές ανισότητες και βίαιες διενέξεις είναι τα μέσα που χρησιμοποιεί η φύση για να το προσδοκώμενο αποτέλεσμα, τη συνειδησιακή προετοιμασία και την αφύπνιση του ανθρώπου προς αναζήτηση του δικαίου μέσα στην κοινωνία. Ακολουθεί η πραγμάτευση των όρων συγκρότησης και οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης μέσα από το πρίσμα της καντιανής εκδοχής του φυσικού δικαίου. Ο ρόλος του κοινωνικού συμβολαίου για την έλλογη συνένωση των υποκειμένων και την υπέρβαση της αβεβαιότητας που ενέχει η παραμονή στη φυσική κατάσταση. Η μετάβαση σε μια αστική πολιτική κατάσταση εξασφαλίζει υπό όρους γενικού δικαίου τις κτήσεις των πολιτών, αλλά την ίδια στιγμή ο απελευθερωμένος θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας αρχίζει να γεννά και κοινωνικές στρεβλώσεις. Η κοινωνία διολισθαίνει στην εργαλειοποίηση της παραγόμενης γνώσης και των πολιτικών θεσμών προς όφελος της ατομική ιδιοτέλειας. Εντέλει, παρά τα εγγενή εγωιστικά και ατελή χαρακτηριστικά της αστικής κοινωνίας, η κριτική φιλοσοφία στρεφόμενη στην ιστορία θα εντοπίσει στην επαναστατημένη Γαλλία και το κίνημα του Διαφωτισμού δυνατότητες χειραφέτησης, ηθικής προόδου και εξέλιξης του πολιτισμού προς την κατεύθυνση που αρμόζει στην ανθρώπινη αξία.

Το δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει το ζήτημα της δημοσιότητας. Η δημοσιότητα είναι μια πολυσήμαντη και καθοριστική έννοια για το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα του Kant. Αποτελεί έναν δίαυλο ελεύθερης και γόνιμης επικοινωνίας μέσα στην κοινωνία που αναμένεται να συμβάλλει στην διαφωτιστική παιδείυση του λαού, στην ανάπτυξη λογικής επιχειρηματολογίας και την καθαίρεση των προκαταλήψεων. Είναι ένα πρόσφορο μέσο, κατά την καντιανή προσέγγιση, για την αυτομεταρρύθμιση του κράτους και την

προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές ανάγκες. Ως χώρος έκφρασης της κριτικής και της αντίθεσης των πολιτών έναντι στο άδικο, δύναται να συμβάλλει στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους. Η δημοσιότητα επιτελεί πολλαπλές λειτουργίες, γι' αυτό αποτελεί ένα είδος δημόσιου αγαθού στο οποίο όλοι πρέπει να έχουν πρόσβαση. Αποτελεί τον τόπο συνάντησης της κοινωνίας, της κυβέρνησης και της πανεπιστημιακής γνώσης. Στην πορεία ενδέχεται να εμφανιστούν προσπάθειες εργαλειοποίησης της δημοσιότητας: ως μέσο προώθησης ιδιοτελών συμφερόντων, ως μέσο χειραγώγησης συνειδήσεων, ως μέσο εξαπάτησης των πολιτών από την εξουσία κ.ο.κ. Η φιλοσοφική σχολή μέσω της ελεύθερης και δημόσιας κριτικής της έναντι των άλλων πανεπιστημιακών σχολών και των κυβερνητικών αποφάσεων, αναζητά την αλήθεια, εντοπίζει κοινωνικές στρεβλώσεις και δρα εντέλει προστατευτικά για την πολιτεία.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η καντιανή θεωρία περί δικαίου. Η δημιουργία μιας δίκαιης πολιτείας στην οποία θα απονέμεται με όρους δικαιοσύνης ό,τι ανήκει στον καθένα αποτελεί μια από βασικές προϋποθέσεις του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος. Το δίκαιο και η ηθική μολονότι καθορίζονται από διαφορετικά κίνητρα και σκοποθεσίες, περιλαμβάνονται κάτω από το ευρύ πλαίσιο των καθηκόντων. Το υποκείμενο του δικαίου ή της ηθικότητας υποβάλλεται σε ορισμένο εξαναγκασμό ο οποίος κατευθύνει την συμπεριφορά του. Αυτός ο εξαναγκασμός, είτε είναι εξωτερικός (νόμος) είτε εσωτερικός (αρετή), πρέπει να είναι σύμφωνος με την ελευθερία και τον ορθό Λόγο. Κατά τον Kant, μια τέτοια αρχή δικαίου με αφετηρία την ιδέα της ελευθερίας, μπορεί να λειτουργεί ως καθοδηγητικός μίτος στο θεσπισμένο δίκαιο αποβλέποντας στην εναρμόνιση της ελεύθερης βούλησης των πολιτών, και τούτο υπό δημόσιους καθολικούς νόμους. Η θεωρία δικαίου του Kant εκτείνεται σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας, με τη φιλοδοξία να δημιουργήσει ένα πλέγμα θεμελιωδών αρχών που θα έχουν ευρεία εφαρμογή στην πράξη. Ξεκινώντας από την έννομη ρύθμιση των σχέσεων στον ιδιωτικό βίο (ιδιωτικό δίκαιο), συνεχίζοντας με την οργάνωση του κράτους και τα δικαιώματα των πολιτών (δημόσιο δίκαιο), και ολοκληρώνεται με το κανονιστικό πλαίσιο των διακρατικών σχέσεων και τον σκοπό του ανθρώπινου γένους συνολικά (διεθνές και κοσμοπολιτικό δίκαιο).

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην έννοια της αντίστασης. Το δικαίωμα αντίστασης του λαού, και γενικότερα οι βίαιες επαναστατικές πρακτικές ως μέσο πολιτικής μεταβολής είναι ένα ζήτημα που απασχολεί τον Kant. Το ενδεχόμενο μιας δεσποτικής εξουσίας ή της παράβασης των όρων του κοινωνικού συμβολαίου νομιμοποιεί την αντίσταση του λαού; Ο Kant απορρίπτει και καταδικάζει, εκ πρώτοις όψεως, την προσφυγή στη βία από την πλευρά του λαού. Ο κίνδυνος μετάπτωσης σε αναρχία, απροσδιοριστία και

αβεβαιότητα που θα υπονομεύσουν τα θεμέλια της κοινοπολιτείας είναι ένας από τους λόγους που επικαλείται. Από την άλλη πλευρά, στην κυβέρνηση δεν έχουν αποδοθεί απόλυτα δικαιώματα, αλλά καθήκοντα υπεράσπισης της ελευθερίας και της προστασίας του έννομου συντάγματος που γεννήθηκε από τη συγκατάθεση του λαού. Η σύγκρουση μεταξύ των δυο πλευρών ή η αναίρεση των όρων του πρωταρχικού συμβολαίου θα δημιουργούσε έλλογες αντιφάσεις ως προς την απόδοση δικαστικής ετυμηγορίας. Πρόσφορα μέσα στη διάθεση των πολιτών που δεν εγκυμονούν κινδύνους και δεν αντιφάσκουν στον σκοπό της πολιτείας είναι, κατά τον Kant, η αντίθεση μέσω των κοινοβουλευτικών αντιπροσώπων και η δημόσια κριτική στις άδικες αποφάσεις. Το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα είναι ικανό να διασφαλίσει τέτοιες συνθήκες προστασίας του δικαίου και ελεύθερης έκφρασης. Πώς θα αντιμετωπίσει, όμως, ο φιλοσοφικός στοχασμός το ενδεχόμενο γένεσης των ρεπουμπλικανικών αξιών μέσα από επαναστατικές διαδικασίες (βλ. Γαλλική Επανάσταση); Θα γίνουν δεκτές οι αξίες; Και αν ναι, υπό ποιους όρους;

Στο πέμπτο κεφάλαιο, που αποτελεί το κύριο μέρος της εργασίας αυτής, μελετάται όλη η συστηματική της καντιανής πολιτικής θεωρίας που αφορά την οργάνωση και λειτουργία του κράτους, τουτέστιν το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα. Στη βάση του πολιτεύματος βρίσκεται ένα πλέγμα θεμελιακών αξιών (ελευθερία, ισότητα, αυτοτέλεια) – οι αξίες αυτές ορίζουν τις προϋποθέσεις συγκρότησης της πολιτείας και τον σκοπό ουσιαστικά του πολιτεύματος, ο οποίος συνίσταται στην προστασία όλων των δικαιωμάτων των πολιτών που προκύπτουν από τις αξίες αυτές. Σημαντική στιγμή, στη δημιουργία της ιδέας του ορθού πολιτεύματος, είναι η προϋπόθεση συμμετοχής των πολιτών στην θέσπιση συντάγματος και νομοθετικού έργου, την οποία ο Kant συναρτά με τις ιδιοκτησιακές δυνατότητες των μελών της πολιτείας. Μετά την πραγμάτευση της πολιτικής ιδιότητας ακολουθεί η έννοια της αντιπροσώπευσης, που είναι βασικό στοιχείο στην όλη θεώρηση περί ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος. Η αντιπροσώπευση των λαϊκών συμφερόντων (της ανερχόμενης αστικής τάξης) πραγματοποιείται όχι μόνο με την παρουσία των αντίστοιχων εκπροσώπων στους πολιτικούς θεσμούς, αλλά και με το νόημα κάθε εξουσιαστική απόφαση να αντιπροσωπεύει την κυρίαρχη και ενωμένη βούληση του λαού. Η άσκηση της εξουσίας και η θέσπιση των νόμων, ακριβώς επειδή είναι αντιπροσωπευτική της γενικής βούλησης δεν επιτρέπεται να αδικεί τον λαό. Στον αντίποδα του ορθού πολιτεύματος, ο Kant επισημαίνει μορφές νόθων συνταγματικών κρατών, όπου η αντιπροσώπευση ενδέχεται να μεταλλαχθεί σε εργαλείο εξαπάτησης του λαού και συναλλαγής για ιδιοτελείς σκοπούς. Ακολουθώντας τη ρουσσωϊκή παράδοση, το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα θεμελιώνεται και λειτουργεί με νόμους δικαίου που προστατεύουν τα δικαιώματα και τις

κτήσεις των πολιτών, καθιστώντας έτσι εφικτή την έλλογη συμβίωσή τους. Η τριπλή διάρθρωση της εξουσίας (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) είναι αναγκαία καθώς, σύμφωνα με τον Kant, συνάδει με την εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας, αντιστοιχώντας την πολιτική λειτουργία με τον έλλογο πρακτικό συλλογισμό (μείζων προκειμένη, ελάσσων προκειμένη, συμπέρασμα). Επίσης, μέσω της διάκρισης σε μορφή κυριαρχίας (forma imperii) και σε μορφή κυβέρνησης (forma regiminis), η καντιανή πραγμάτευση στρέφεται στα ουσιώδη χαρακτηριστικά που οφείλει να έχει το ρεπουμπλικανικό κράτος. Το κράτος ως προς τη μορφή κυριαρχίας του είναι αυτοκρατικό, αριστοκρατικό ή δημοκρατικό, αναλόγως του αριθμού των κυβερνώντων. Ενώ σε ό,τι αφορά την κυβερνητική εξουσία, αυτή είναι είτε ρεπουμπλικανική είτε δεσποτική· εκ των οποίων μόνο η ρεπουμπλικανική μορφή είναι σύμφωνη μ' αυτό που επιτάσσει ένα πρωταρχικό συμβόλαιο. Με τη μετάβαση στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα διανοίγονται προϋποθέσεις δίκαιης κοινωνικής συμβίωσης, ειλικρινούς επικοινωνίας και αμοιβαίας κατανόησης. Συνθήκες που αναμένεται να αποτελέσουν το γόνιμο έδαφος και για την ηθικοποίηση της κοινωνίας.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο συνοψίζονται τα συμπεράσματα της διπλωματικής εργασίας αυτής, αναφορικά με την καντιανή πολιτική θεωρία και τη θέση του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος στο σύστημα της πρακτικής φιλοσοφίας του Kant, ως αναγκαία ψηφίδα στο ανθρώπινο σύμπαν που περιλαμβάνει την ολοκλήρωση ανθρώπου και κοινωνίας μέσω του δικαίου, της πολιτικής και της ηθικής.

1. Η καντιανή θεώρηση της κοινωνίας

Στα πολιτικά κείμενα του Kant οι κοινωνικές αναφορές αποτελούν συστατικό και αναπόσπαστο κομμάτι της δημιουργίας μιας θεωρίας της πολιτικής, η οποία θεμελιώνεται στην συνολική πρακτική του φιλοσοφία. Στην τελευταία, το ορθό πράττειν γίνεται δεκτό ως καθολικό αίτημα του Λόγου, το οποίο μολονότι αναφέρεται στο μεμονωμένο υποκείμενο δεν περιορίζεται αποκλειστικά σ' αυτό, αλλά εντάσσεται σε ένα πλαίσιο ανθρώπινης συνύπαρξης εντός του οποίου αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις και υπάρχει μια διαδικασία διαρκούς αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης μεταξύ των κοινωνικών δρώντων. Οι κοινωνικές αυτές σχέσεις δεν αφορούν μόνον ιστορικά παγιωμένες καταστάσεις που προκύπτουν μέσω μιας ορισμένης πολιτισμικής εξέλιξης, αλλά και σχέσεις που δύνανται να πραγματοποιηθούν μέσω έλλογων αναστοχαστικών διαδικασιών. Αποτελεί επιτακτική εντολή του ορθού Λόγου και καθήκον δικαίου η είσοδος του ατόμου στην κοινωνία: “Να εισέλθεις σε μια κατάσταση [σε κοινωνία] στην οποία μπορεί να διασφαλίζεται για τον καθένα ό,τι του ανήκει έναντι καθενός άλλου”⁹. Η κοινωνία, άλλωστε, αποτελεί τον αναπόσπαστο και πρωταρχικό θεσμό για την επιβίωση και την εξέλιξη¹⁰ των καταβολών του ανθρώπινου είδους, καθώς το ιδιαίτερο άτομο ως μέλος ευρύτερων κοινωνικών ομάδων και ερχόμενο σε επαφή με άλλα άτομα: συγκροτεί την ταυτότητα, τη συνείδηση, την προσωπικότητα και τον αξιακό του κόσμο, δημιουργεί υλικό και πνευματικό πολιτισμό¹¹, αναπαράγεται και ικανοποιεί τις βιοτικές ανάγκες του. Η συλλογική αυτή οργάνωση που χαρακτηρίζει το ανθρώπινο γένος δεν είναι τυχαία και συγκυριακή, καθώς εξυπηρετεί σκοπούς τους οποίους τα μέλη της ομάδας είτε δεν μπορούν να επιδιώξουν μεμονωμένα είτε επιτυγχάνονται καλύτερα μέσα από ευρύτερες ομάδες. Ακόμη και η ίδια η φύση ως οργανωμένο σύστημα φαίνεται να δείχνει μια προτίμηση σε ανάλογους συλλογικούς σχηματισμούς για την επιβίωση πολλών και διαφορετικών ειδών

9. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 58-59. Πρβλ. άλλες διατυπώσεις στο ίδιο έργο: “Οφείλεις [...] να εξέλθεις από τη φυσική κατάσταση και να μεταβείς στην έννομη κατάσταση [...]”, σ. 140. “Πρέπει να εξέλθει κανείς από τη φυσική κατάσταση [...] και να ενωθεί με όλους τους άλλους [...]”, σ. 146. “Ο άνθρωπος είναι ένα ον προορισμένο για την κοινωνία (μολονότι βέβαια επίσης μη κοινωνικό ον), [...]”, σ. 336.

10. “Ο άνθρωπος έχει την κλίση να ζει μαζί με άλλους, γιατί μέσα σε μια τέτοια κατάσταση αισθάνεται τον εαυτό του περισσότερο άνθρωπο, εξελίσσει δηλαδή τις φυσικές του καταβολές” από το δοκίμιο *Ιδέα*, στο: Kant, Immanuel (1971), *Δοκίμια*, ό.π., σ. 28.

11. “Ο άνθρωπος είναι προορισμένος από τον Λόγο του να συμβιώνει με άλλους ανθρώπους σε μια κοινωνία και να καλλιεργείται, να εκπολιτίζεται και να ηθικοποιείται σ' αυτήν μέσω της τέχνης και της επιστήμης· όσο ισχυρή κι αν είναι η ζωώδης ροπή του να ενδώσει παθητικά στον πειρασμό των ανέσεων και της ευζωίας, την οποία αποκαλεί ευδαιμονία, είναι προορισμένος να αποδειχθεί αντάξιος της ανθρωπότητας με ενεργητικό τρόπο, αίροντας τα εμπόδια που του θέτει η τραχύτητα της φύσης του”. Στο: Kant, Immanuel (2018), *Ανθρωπολογία από άποψη πραγματολογική*, μτφρ. Χ. Τασάκος, Printa, Αθήνα, σ. 295.

και ζώντων πλασμάτων. Οι κοινωνικές αυτές ομαδοποιήσεις εμφανίζονται με διάφορες μορφές ιστορικά, από τις πιο πρωτόγονες φυλές που ζουν από τη συλλογή καρπών και το κυνήγι σε κάποιες απομακρυσμένες περιοχές του κόσμου, μέχρι τις οργανωμένες και πολυπληθείς κρατικές οντότητες που δημιουργούνται από τους λαούς σε όλη τη γη.

Στο ευρύτερο πλαίσιο της καντιανής πολιτικής θεωρίας η κοινωνία γίνεται αντικείμενο μελέτης από διαφορετικές σκοπιές. Η πραγμάτευση του Kant για την κοινωνία ακολουθεί τη θεμελιακή θέση της κριτικής φιλοσοφίας που ερμηνεύει την πραγματικότητα υπό το πρίσμα δύο διαφορετικών εννοιών, της φύσης και της ελευθερίας¹². Μέσω αυτών των εννοιών είναι δυνατή η ερμηνευτική προσέγγιση διαφορετικών όψεων της ανθρώπινης συμπεριφοράς και πράξης, και ως εκ τούτου το άτομο μπορεί να θεωρείται όχι μόνο φυσική ύπαρξη, δηλαδή ένα ον που υπόκειται σε νόμους της εξωτερικής και εσωτερικής του φύσης, αλλά και μια ηθική οντότητα της οποίας η βούληση μπορεί να καθοδηγείται όχι από φυσική αναγκαιότητα παρά από νόμους της ελευθερίας. Η ελευθερία, ως σημειωθεί εδώ, δεν έχει μονοσήμαντο περιεχόμενο και είναι μια έννοια κλειδί της κριτικής φιλοσοφίας για την έρευνα, την κατανόηση και τη θεμελίωση της καντιανής ηθικής και πολιτικής θεωρίας, και μεταξύ αυτών για τη συγκρότηση της κοινωνίας. Στη *Μεταφυσική των ηθών*, η ελευθερία ως καθοριστική της βούλησης έννοια έχει διττό νόημα, κατά την αρνητική της έννοια συλλαμβάνεται ως ανεξαρτησία από αισθητηριακές παρορμήσεις, ενώ κατά τη θετική της έννοια ως ικανότητα του καθαρού Λόγου να υποτάσσει τον γνώμονα κάθε πράξης υπό καθολικούς νόμους. Οι νόμοι αυτοί της ελευθερίας όταν “αναφέρονται σε εξωτερικές πράξεις και στη νομιμότητα τους λέγονται νομικοί νόμοι· εάν όμως απαιτούν επίσης να πρέπει να είναι οι ίδιοι οι νόμοι οι καθοριστικοί λόγοι των πράξεων, είναι ηθικοί νόμοι”¹³. Με αφετηρία τη βασική μεθοδολογική παραδοχή που αναφέρθηκε, τη θεώρηση δηλαδή του ατόμου ως φυσικού και ηθικού όντος, ο Kant καταφέρνει όχι μόνο να φωτίσει διαφορετικές πτυχές του κοινωνικού είναι, αλλά να αναδείξει επίσης τον σκοπό που το ανθρώπινο γένος δύναται και οφείλει να πραγματώσει εντός της κοινωνίας. Έτσι, η κοινωνία ερμηνεύεται: ως τόπος ικανοποίησης των αναγκών επιβίωσης και ευδαιμονίας του ατόμου, ως αστικό πλαίσιο όπου συνυπάρχουν εγωιστικά συμφέροντα και

---

12. Για την εν λόγω αναλυτική διάκριση, μεταξύ φύσης και ελευθερίας, που εντάσσεται στην ευρύτερη πρόσληψη της πραγματικότητας από την καντιανή φιλοσοφία σε “φαινόμενα” (αντικείμενα της αισθητικότητας) και “νοούμενα” (αντικείμενα του νοείν) βλ. εισαγωγικά σχόλια Κ. Ανδρουλιδάκη σ. 26-28, καθώς και τις αναφορές του ίδιου του Kant για την υπαγωγή της θέλησης στην έννοια της φύσης (αρχές τεχνικώς πρακτικές) και στην έννοια της ελευθερίας (αρχές ηθικώς πρακτικές) στο: Kant, Immanuel (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, ό.π., σ. 76-77. Πρβλ. σχετικά στο κεφάλαιο, *Περί της αρχής της διακρίσεως όλων των αντικειμένων εν γένει σε φαινόμενα και νοούμενα*, A 236-260/B 295-315 στο: Kant, Immanuel (1979), *Κριτική του καθαρού Λόγου*, τ. 2, μτφρ. Α. Γιανναράς, Παπαζήσης, Αθήνα.

13. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα, σ. 30.

ανταγωνιστικές οικονομικές επιδιώξεις, ως θεσμός ιστορικός που εμπεριέχει κοινωνικοπολιτικές στρεβλώσεις και ξεπερασμένες προνομιακές διατάξεις, ως πλαίσιο εδραίωσης πολιτικών αξιών όπως είναι η ελευθερία, η ισότητα, η αυτοτέλεια, και ακόμη, ως θεσμός όπου δύνανται να πραγματοποιηθούν οι σκοποί που θέτει ο ανθρώπινος καθολικός Λόγος και τείνουν προς τη μετάβαση σε κοινωνικές συνθήκες δικαίου, ευδαιμονίας και ηθικότητας.

1.1 Τελολογία της φύσης και κοινωνία

Η ανθρώπινη σκέψη έχει την ικανότητα να θεωρεί και να προσεγγίζει τη φύση με ποικίλους τρόπους. Ξεκινώντας από την απλή παρατήρηση και φθάνοντας μέχρι την θεολογική ερμηνεία περί γενέσεως του κόσμου. Έτσι, μπορεί αυτή η φύση να γίνεται αντικείμενο αυστηρής φυσικοεπιστημονικής μελέτης και έρευνας με σκοπό την εντελέστερη γνώση για τους νόμους και τις αρχές που διέπουν την οργάνωση και τη λειτουργία της. Μπορεί ακόμη να γίνεται αντικείμενο ύψιστου θαυμασμού για την ομορφιά και την αρμονία της, σαν να επρόκειτο για έργο τέχνης μεγάλου δημιουργού. Αποτελεί πάντοτε, ασφαλώς, η φύση τη μεγάλη εκείνη τροφό που προσπορίζει τα αναγκαία μέσα και αγαθά για την επιβίωση του ανθρώπινου είδους· ενίοτε δε ο άνθρωπος, από ιδιοτέλεια ορμώμενος, μπορεί να την καταστήσει αντικείμενο ατέρμονης αλλά και επικίνδυνης εκμετάλλευσης. Μια ιδιαίτερη, φιλοσοφική θεώρηση της φύσης αναπτύσσει ο Kant στο δεύτερο μέρος της *Κριτικής της κριτικής δύναμης*, όπου πραγματεύεται τη φύση ως ένα σύστημα που διέπεται από σκοπιμότητα, δηλαδή ένα τελολογικό σύστημα. Μέσα σ' αυτό το σύστημα ο άνθρωπος κατέχει κεντρική θέση, αποτελεί τον έσχατο σκοπό της φύσης. Μια τέτοια μεθοδολογική προσέγγιση της φύσης δεν είναι, όπως σημειώνει ο Kant, τίποτε άλλο παρά μια υπερβατολογική αρχή που χρειάζεται ο ανθρώπινος Λόγος για να μπορεί να ερμηνεύσει με μια συστηματική και υποκειμενικώς κατανοητή μέθοδο την πορεία του ανθρώπινου γένους μέσα στον κόσμο και την ιστορία. Είναι μια ανάγκη του Λόγου¹⁴ να δεχτούμε την ύπαρξη μιας ανώτατης νοήμονος αιτίας που δρα με πρόθεση τόσο για τη δημιουργία κάθε μεμονωμένου φυσικού πράγματος ή οργανισμού, όσο και για την ολότητα του κόσμου της φύσης. Δεν γίνεται φυσικά λόγος για την αντικειμενική απόδειξη κάποιου νοήμονος όντος,

---

14. Αναφέρει ο Kant, για την υποκειμενική αυτή ανάγκη του Λόγου: “δίχως την αποδοχή ενός πρωταρχικού όντος, ενός απόλυτα έλλογου δημιουργού δηλαδή, ο Λόγος αδυνατεί να εξηγήσει ικανοποιητικά τη συμπτωματικότητα της ύπαρξης των πραγμάτων μέσα στον κόσμο, και πολύ λιγότερο τη σκοπιμότητα και την τάξη, που σε αξιοθαύμαστο βαθμό συναντάμε παντού. Από το κείμενο *Τι σημαίνει: “Προσανατολίζομαι στη σκέψη”*”; στο: Mendelssohn Moses, Kant Immanuel κ.ά. (2014), *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα, σ. 158-159.

όπως αναφέρει ο Kant, αλλά ότι “βάσει της συγκρότησης των γνωστικών μας ικανοτήτων, δηλαδή σε συνδυασμό της εμπειρίας με τις ανώτατες αρχές του Λόγου, δεν μπορούμε καθόλου να δημιουργήσουμε μια έννοια της δυνατότητας ενός τέτοιου κόσμου παρά μόνο με το να σκεφτούμε μια ανώτατη αιτία που δρα με πρόθεση”¹⁵. Επομένως, η τελολογική θεώρηση λειτουργεί ως ένας γνώμονας, ως μια υποκειμενική αρχή την οποία, όπως “κατ’ επανάληψη αναφέρει ο Kant, προσπορίζει η ίδια η αναστοχαστική κριτική δύναμη στον εαυτό της με σκοπό όχι τη γνώση αλλά μόνο τον “αναστοχασμό” και το σκέπτεσθαι περί των αντικειμένων της φύσης. Η αρχή αυτή της σκοπιμότητας δεν είναι συστατική (νόμος της γνώσης) αλλά απλώς ρυθμιστική (γνώμονας), ώστε να προσδίδει στην εμπειρία της φύσης τη μέγιστη δυνατή συστηματική ενότητα και πληρότητα”¹⁶. Ενώ, όπως τονίζει ο Ψυχοπαίδης¹⁷, η τελολογική μέθοδος του Kant επιλύει και διαμεσολαβεί το πρόβλημα ανάμεσα σε θεωρία και πράξη, μεταξύ αναγκαιότητας και ελευθερίας. Αυτό το πετυχαίνει, τόσο στην τρίτη *Κριτική* καθώς και σε άλλα κοινωνικοπολιτικά γραπτά του, κατευθυνόμενος σε μια θεωρία ενός οργανισμού (της φύσης, της κοινωνίας) που διέπεται από σχέσεις μέσων προς σκοπούς ώστε να είναι εφικτή πρακτικά η εξέλιξη και η ολοκλήρωση της ιδέας ενός τελικού σκοπού σύμφωνα με αρχές του Λόγου. Όπως επισημαίνεται δε από τον ίδιο, “η ιστορία της ανθρωπότητας έως την διαμόρφωση μιας αστικής πολιτικής κοινωνίας αλλά και η εξέλιξη της ηθικοποίησης της “αστικής κοινωνίας” σύμφωνα με τις επιταγές του πρακτικού Λόγου, εμφανίζονται ως η ανάπτυξη ενός οργανισμού με αφετηρία πρωταρχικά σπέρματα και φυσικές καταβολές του ανθρώπινου γένους”¹⁸. Η τελολογική ερμηνεία της φύσης και της κοινωνίας όπως τονίζει ο ίδιος ο Kant, δεν είναι δογματική αλλά κριτική και δεν πρόκειται για μια προδιαγεγραμμένη πορεία που πρόκειται να εξελιχθεί δίχως την ενεργητική και συνειδητή ανθρώπινη συμβολή. Εφόσον η σκοπιμότητα της φύσης είναι πλήρως στραμμένη προς τον άνθρωπο, μένει να δούμε τι ακριβώς επιδιώκει η φύση για την ολοκλήρωση και τελειώσή του και ποια ακριβώς είναι τα μέσα που χρησιμοποιεί για να το επιτύχει.

15. Kant, Immanuel (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, ό.π., σ. 349.

16. Βλ. εισαγωγή Κ. Ανδρουλιδάκη στο: Kant, Immanuel (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, ό.π., σ. 39.

17. Στο έργο του *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών*, ο Κ. Ψυχοπαίδης πραγματεύεται τις κοινωνικοπολιτικές αναπτύξεις του Kant προβαίνοντας σε ερμηνευτικές αντιστοιχίσεις με τις γνωσιοθεωρητικές, τελολογικές και ηθικές αναλύσεις του Kant. Ερευνά, με άλλα λόγια, την εσωτερική σχέση της πολιτικής θεωρίας με τη γνωσιοθεωρία και την τελολογία του Kant και την ανακατασκευάζει θεμελιώνοντάς την στη συστηματική δομή του καθαρού Λόγου. Η τριμερής διάκριση των εξουσιών, φερειπείν, εκπορεύεται από τις τρεις γνωστικές δυνάμεις: του Λόγου, της διάνοιας και της κριτικής ικανότητας. Ενώ, η λειτουργία των πολιτικών θεσμών και η εδραίωση έλλογων και αλληλέγγυων κοινωνικών σχέσεων μπορεί να ελεγχθεί με βάση την ακολουθία του έλλογου συλλογισμού: μείζων προκειμένη, ελάσσων προκειμένη, συμπέρασμα. Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (2001), *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών. Έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Kant*, Εστία, Αθήνα.

18. Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (2001), *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών*, ό.π., σ. 62-64.

Υπάρχουν στον άνθρωπο εγγενείς ιδιότητες – φυσικές καταβολές – οι οποίες μόνον αργά μπορούν να αναπτυχθούν σε πληρότητα, και μάλιστα όχι μηχανικά αλλά μέσω μιας εμπρόθετης λειτουργίας της ίδιας της φύσης, πράγμα που γίνεται εμφανές βλέποντας κανείς συνολικά την εξέλιξη του ανθρώπινου γένους και όχι μέσα στο βραχύ διάστημα του βίου των μεμονωμένων υποκειμένων. Ο χαρακτηρισμός δε του ανθρώπου ως φυσικού και ηθικού όντος θέτει στην κριτική το ερώτημα: ποιος πρέπει να είναι ο σκοπός του ανθρώπου και με ποια μέσα μπορεί η φύση να προωθήσει αυτό τον σκοπό; Σκοπός της φύσης σε σχέση με τον άνθρωπο, δηλώνει ρητά ο Kant, δεν μπορεί να είναι η ευδαιμονία αλλά ο πολιτισμός του ανθρώπου¹⁹, δηλαδή η εντελέστερη δυνατή καλλιέργεια, η ηθικοποίηση και η παγίωση έλλογων σχέσεων μέσα στις ανθρώπινες κοινωνίες. Η επιδίωξη της ευδαιμονίας, μολοντί είναι ένας φυσικός σκοπός του ανθρώπου που συμβάλλει ποικιλότροπα στη βελτίωση τεχνικοπρακτικών ικανοτήτων και την αφύπνιση έλλογων διεργασιών, δεν μπορεί να τεθεί ως θεμέλιο της σκοπιμότητας της φύσης, διότι τότε θα έπρεπε το ανθρώπινο γένος να αρκεστεί στην ζώδη φύση του και να αποστεί από την ιδέα της ελευθερίας. Η φύση επιστρατεύει διάφορα μέσα στην προσπάθειά της να οδηγήσει το ανθρώπινο γένος στη δημιουργία εκείνων των προϋποθέσεων – συνθηκών που θα επιτρέψουν τη μεγαλύτερη ανάπτυξη των φυσικών καταβολών του και την πλήρη τελείωσή του. Σύμφωνα με τον Kant, θεμελιώδης προϋπόθεση σ’ αυτή την πορεία είναι η μετάβαση σε μια πολιτικοκοινωνική κατάσταση που θα διασφαλίζει σχέσεις δικαίου και θα υπηρετεί εντέλει τον στόχο του πολιτισμού. Αναφέρει στην *Κριτική της κριτικής δύναμης*: “Ο μορφικός όρος, υπό τον οποίο και μόνο μπορεί η φύση να επιτύχει αυτή την τελική της πρόθεση, είναι εκείνη η συγκρότηση των σχέσεων των ανθρώπων μεταξύ τους, όπου στον περιορισμό της αμοιβαίως αντιμαχόμενης ελευθερίας αντιπαρατίθεται η νόμιμη βία σε ένα σύνολο που ονομάζεται αστική κοινωνία· διότι μόνο σε τούτη μπορεί να συμβεί η μέγιστη ανάπτυξη των φυσικών καταβολών”²⁰. Σε ανάλογο μοτίβο αρθρώνει την επιχειρηματολογία του ο Kant και σε άλλα κείμενα, για να θεμελιώσει την παρέμβαση της φύσης στους σκοπούς που απαιτεί ο Λόγος για τον άνθρωπο ως φυσικό και ηθικό υποκείμενο. Ολόκληρη η πορεία της ιστορίας μπορεί να νοηθεί ως μια αέναη προσπάθεια του ανθρώπου και μια από πρόθεση απόπειρα της φύσης να λύσει: “το μέγιστο πρόβλημα του ανθρώπινου γένους”, που δεν είναι άλλο από τη δημιουργία μιας αστικής κοινωνίας που θα απονέμει γενικά το δίκαιο, “αφού μόνο σε εκείνη την κοινωνία που έχει την πιο μεγάλη ελευθερία, μαζί και ένα γενικό ανταγωνισμό των μελών της, αλλά και τον ακριβέστερο καθορισμό και την εξασφάλιση

---

19. Kant, Immanuel (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, ό.π., σ. 390.

20. Kant, Immanuel (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, ό.π., σ. 391-392.

των ορίων αυτής της ελευθερίας, ώστε να μπορεί να συνυπάρχει με την ελευθερία άλλων, μπορεί η φύση να πραγματοποιήσει το σκοπό της – την εξέλιξη όλων των καταβολών της ανθρωπότητας”²¹. Με παρόμοιο τρόπο θέτει το ζήτημα ο Kant, και στην *Αιώνια ειρήνη*, λέγοντας ότι: “η φύση θέλει με άτεγκτο τρόπο να θριαμβεύσει τελικά το δίκαιο”²², και έτσι για να εξαναγκάσει έναν λαό να τεθεί υπό τους νόμους ενός δημοσίου δικαίου μετέρχεται διάφορα μέσα, όπως τη φιλαυτία, τη ματαιοδοξία, την πλεονεξία των ατόμων και τον πόλεμο που συχνά προκαλείται εξαιτίας τους ανάμεσα στα κράτη. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, τα μέλη ενός λαού που θα επιθυμούσαν πιθανώς μια διαρκή αυτοεξαίρεσή τους από δεσμεύσεις προς αλλήλους και προς την κοινότητα, αναγκάζονται να συνενωθούν υπό τους νόμους ενός ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος: “πολίτευμα που είναι το μοναδικό που ανταποκρίνεται πλήρως στο δίκαιο των ανθρώπων, αλλά είναι και το πιο δύσκολο να ιδρυθεί, και ακόμη δυσκολότερο να διατηρηθεί, σε βαθμό μάλιστα που πολλοί διατείνονται ότι θα έπρεπε να είναι ένα κράτος αγγέλων, επειδή οι άνθρωποι με τις εγωιστικές τους κλίσεις δεν είναι ικανοί για ένα πολίτευμα τόσο υψηλής μορφής”²³. Τα μέσα, επομένως, που μεταχειρίζεται η φύση για να επιτύχει τους σκοπούς της – όπως ο πόλεμος μεταξύ λαών, οι ανισότητες μεταξύ των ανθρώπων που επιφέρουν στην πλειονότητα του λαού καταπίεση και στην ανώτερη τάξη περισσή και ανώφελη πολυτέλεια, “λαμπρή αθλιότητα” ονομάζει ο Kant αυτή την κατάσταση –, να μην αποτελούν πραγματικά δεινά για το ανθρώπινο γένος, όμως προλειαίνουν, τρόπον τινά, το έδαφος για την κυριαρχία του Λόγου. Τον όρο “αντικοινωνική κοινωνικότητα”²⁴ χρησιμοποιεί ο Kant για να επισημάνει μια ατέλεια (μια αντίφαση) της ανθρώπινης φύσης που συντείνει στον ανταγωνισμό των μελών της κοινωνίας, και αποτυπώνει το δίχως άλλο τη δραματική κατάσταση εσωτερικής σύγκρουσης που βιώνει το ανθρώπινο γένος. Μια σύγκρουση ανάμεσα σε αντιθετικές τάσεις που ενώνουν και ταυτόχρονα απωθούν, μια σύγκρουση ανάμεσα σε εμπαθείς εγωιστικές ροπές του ατόμου που δημιουργούν κοινωνικές διαιρέσεις και ηθικές – συναισθηματικές κλίσεις που ωθούν σε κοινωνικούς δεσμούς. Πέρα από τα στοιχεία που η φύση χρησιμοποιεί αρνητικά (ανταγωνισμός, ανισότητα, πόλεμος) για να προκαλέσει μια έλλογη κοινωνική συνένωση, ο Kant υπερθεματίζει και για τον ρόλο των καλών τεχνών και των επιστημών, που με θετικό τρόπο συμβάλλουν και καθιστούν τον άνθρωπο, εάν όχι ηθικό, τουλάχιστον πολιτισμένο. Εντέλει, αυτός ο συνδυασμός αρνητικών και θετικών

---

21. Πέμπτη Πρόταση από το δοκίμιο *Ιδέα*. Στο: Kant, Immanuel (1971), *Δοκίμια*, ό.π., σ. 30.

22. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 99.

23. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 97-98.

24. Αναφορά του Kant στα μέσα που χρησιμοποιεί η φύση για να προλειαίνει τη χρήση του Λόγου στους ανθρώπους και να προκαλέσει τη μετάβαση σε πολίτευμα δικαίου, από το δοκίμιο *Ιδέα*, στο: Kant, Immanuel (1971), *Δοκίμια*, ό.π., σ. 28.

στοιχείων προετοιμάζει ψυχικά και διανοητικά τον άνθρωπο ώστε να βιώσει το αίσθημα του καθήκοντος για υψηλότερους σκοπούς²⁵. Στη βάση, δηλαδή, αυτής της τελολογίας της φύσης θεμελιώνεται εκείνη η αναγκαία συνειδησιακή ενδοσκόπηση που θα επιτρέψει στον άνθρωπο να ανακαλύψει εκτός από τη φυσική, την ηθική επίσης και την έλλογη πλευρά του εαυτού του, ώστε να καταστήσει καθήκον κατ' αρχάς τη μετάβαση από τη φυσική άναρχη κατάσταση στην κατάσταση δικαίου και, κατόπιν, προς την ηθική του χειραφέτηση και την κοινωνική ολοκλήρωση.

1.2. Φυσικό δίκαιο και έλλογη συγκρότηση της αστικής κοινωνίας

Η καντιανή πραγμάτευση της αστικής κοινωνίας πέρα από την τελολογική θεώρηση στρέφεται και στην ανάλυση πραγματικών κοινωνικών δεδομένων. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που εγγράφονται στον γενετικό κώδικα αυτής της κοινωνίας γίνονται αντικείμενο έρευνας και μελέτης υπό το πρίσμα του ορθού Λόγου. Στη βάση αυτή, ο προβληματισμός κατευθύνεται όχι μόνο στον εντοπισμό των στρεβλώσεων και των εμποδίων που παρακωλύουν τη γενίκευση των ορθοπρακτικών αξιών, αλλά και στις δυνατότητες που διανοίγονται μέσω του δυναμισμού αυτής της κοινωνίας για να εδραιωθεί το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα. Οι αναλύσεις του Kant στηρίζονται σε βασικές έννοιες και επιχειρήματα του φυσικού δικαίου, τα οποία αναδιατυπώνει με σκοπό μια έλλογη θεμελίωση του κοινωνικοπολιτικού του εγχειρήματος. Στις θεωρίες του φυσικού δικαίου η κατασκευή θεωρητικού κανονιστικού προτύπου για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση, τη θέσπιση της νομοθεσίας και τη μορφή κυριαρχίας, θεμελιώθηκε σε ορθολογικές παραδοχές και την ιδέα του ατόμου που από τη φύση του είναι προικισμένο με απαράγραπτα δικαιώματα ελευθερίας, ισότητας και ιδιοκτησίας. Βασικές θέσεις σημαντικών θεωρητικών στοχαστών του φυσικού δικαίου, του Hobbes, του Locke, του Rousseau, επαναπροσδιορίζονται κάτω από το φως των πορισμάτων της καντιανής κριτικής φιλοσοφίας. Δηλαδή, μέσω της ικανότητας του ορθού Λόγου αφενός να θεμελιώνει σε *a priori* αρχές την ηθική και το δίκαιο, και αφετέρου να ελέγχει δεοντολογικά την πορεία που ακολουθεί ο κοινωνικός και πολιτικός βίος. Ο Kant ανατρέχει, έτσι, στην έννοια της φυσικής κατάστασης για να καταδείξει εξ αντιδιαστολής την ανάγκη συγκρότησης μιας αστικής πολιτικής κοινωνίας, όπου θα απονέμεται γενικά το δίκαιο από μια δημόσια εξουσία η οποία αντιπροσωπεύοντας το σύνολο του λαού δεν μπορεί να αδικεί κανέναν. Οι δημόσιοι θεσμοί δικαιοσύνης (δικαστήρια) που θα συσταθούν θα εκφέρουν την ετυμηγορία

---

25. Kant, Immanuel (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, ό.π., σ. 393.

τους αναφορικά με την τήρηση των συμβάσεων και ως προς το τι είναι δίκαιο για καθέναν (διανεμητική δικαιοσύνη) βάσει νόμων, καθώς επίσης, τα έμφυτα (εσωτερικά) και επίκτητα (εξωτερικά) δικαιώματα²⁶ θα είναι αντικείμενο προστασίας από τον φορέα της εξουσίας. Εδώ μπορεί να εντοπιστεί ένα κεντρικό φιλελεύθερο αίτημα που αφορά τα δικαιώματα των μελών της αστικής κοινωνίας, το οποίο αναφέρεται στη νομικοπολιτική προστασία της ελευθερίας, της ισότητας και της ιδιοκτησίας. Η συγκρότηση δηλαδή της αστικής πολιτικής κατάστασης απαιτείται, για να δημιουργηθούν οι απαραίτητοι τυπικοί όροι σε πολιτικό και δικαϊκό επίπεδο που θα προστατεύουν και θα γενικεύουν τη δυνατότητα ασφαλούς διατήρησης της ιδιοκτησίας. Οι παραθέσεις του Kant αναφορικά με την κτήση και την νομή εξωτερικών πραγμάτων επικεντρώνονται στην έλλογη θεμελίωση της δυνατότητας των υποκειμένων, κατά βάση ατομοκεντρικά και εγωιστικά προσανατολισμένων, να προβαίνουν σε ασφαλείς δραστηριότητες και συναλλαγές οι οποίες, όμως, εντάσσονται σε ένα πλαίσιο απερίσπαστης αναπαραγωγής της κοινωνίας συνολικά. “Η διατήρηση και η γενίκευση της ιδιοκτησίας μέσω του δικαίου (αντιστρόφως: η *απαίτηση* άρσης οποιωνδήποτε κωλυμάτων της ιδιοκτησιακής διατήρησης και γενίκευσης) αποτελούν το κομβικό σημείο ανάπτυξης της αντίστοιχης επιχειρηματολογίας, όχι μόνο για τον Kant, αλλά για τη συνολική παράδοση του φυσικού δικαίου, καθώς η διατήρηση του “Δικού μου και του Δικού σου”, όπως το εκφράζει ο Kant συνδέεται με το αίτημα διασφάλισης της κοινωνικής αναπαραγωγής”²⁷. Σε μια νοητή φυσική κατάσταση μεταξύ ανθρώπων είναι μεν δυνατόν να υπάρχει “Δικό μου και Δικό σου” (κατοχή εξωτερικών αντικειμένων) και να υπάρχει σύναψη συμφωνιών και σχέσεις μεταξύ προσώπων, όπως συνάγεται a priori από τον Λόγο, είναι όμως μια κατάσταση “εξωτερικώς άνομης ελευθερίας”. Ο Kant αναφέρεται σε αυτές τις δυνατότητες των ατόμων στο τμήμα της *Μεταφυσικής των ηθών* όπου πραγματεύεται το ιδιωτικό δίκαιο²⁸, κατά τις μορφές τού εμπράγματος δικαίου (αφορά ιδιοκτησιακά δικαιώματα), του προσωπικού δικαίου (αφορά συμβάσεις προσώπων) και του προσωπικού δικαιώματος κατά εμπράγματο τρόπο (αφορά το οικογενειακό δίκαιο). Χαρακτηριστική δε είναι η αναφορά του Kant στην έννοια του χρήματος²⁹ – ενδεικτική της εξοικειώσής του με την αντίστοιχη θεωρία του Adam Smith – ως μια αναγκαία μορφή με

26. Τα έμφυτα δικαιώματα, να είναι κανείς αυτεξούσιος, ανεπίληπτος και να πράττει οτιδήποτε δεν θίγει τα δικαιώματα άλλων, παράγονται από το πρωταρχικό δικαίωμα της ελευθερίας (σύμφυτο με την ιδιότητα του ανθρώπου). Για τα επίκτητα δικαιώματα χρειάζεται πράξη καθορισμού από θεσπισμένο δίκαιο για το τι είναι νόμιμο. Αναφορές του Kant περί γενικής διαίρεσης του δικαίου, στο: Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 59.

27. Ερμηνευτική επισήμανση από την εισαγωγή Θ. Γκιούρα στο: Αγγελίδης, Μ. & Γκιούρας, Θ. (2005), *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους. Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*, επιμ.-μτφρ. Μ. Αγγελίδης & Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα, σ. 38.

28. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., §§ 1-42, σ. 68-141.

29. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 116-119.

γενικό χαρακτήρα που η αστική κοινωνία απαιτεί να τεθεί ως καθολικό συναλλακτικό μέσο και μέτρο της εργατικότητας. Το χρήμα, βέβαια, ως πράγμα έχει μόνον έμμεση αξία, δηλαδή “Δεν μπορεί κανείς να το απολαύσει αυτό το ίδιο ή να το χρησιμοποιήσει άμεσα αυτό καθαυτό για οποιονδήποτε σκοπό· και μολαταύτα είναι ένα μέσον που ανάμεσα σε όλα τα πράγματα έχει τη μέγιστη χρηστικότητα”³⁰. Η γένεση, ή ορθότερα η μετεξέλιξη ενός χρηστικού πράγματος σε χρήμα για τις εμπορικές συναλλαγές και τις κρατικές οικονομικές ανάγκες, σύμφωνα με την αντίληψη του Kant, είναι αποτέλεσμα διοικητικών αποφάσεων της ηγεμονικής εξουσίας³¹. Με αφορμή αυτή την παράθεση του Kant για το χρήμα, να σημειωθεί εδώ πως ο A. Smith αποδίδει τη δημιουργία του χρήματος πρωτίστως στον τρόπο λειτουργίας της ελεύθερης οικονομίας, και όχι σε αποφάσεις της διοίκησης. Η μετατροπή ενός εμπορεύματος (χρυσάφι, ασημί, χαλκός ή διάφορα άλλα μέσα) σε χρήμα έχει ως αφετηρία τις οικονομικές αναγκαιότητες, και μετά ακολουθεί η νομιμοποίησή του μέσω διοικητικών πράξεων της πολιτικής εξουσίας (έχοντας τη σφραγίδα γνησιότητας του κράτους). Το χρήμα, όπως αναφέρει ο A. Smith, είναι αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας που προήλθε από τον προοδευτικό καταμερισμό της εργασίας και τον σχηματισμό εμπορικών κοινωνιών στις οποίες το πλεόνασμα της παραγωγής γίνεται αντικείμενο ανταλλαγής. Στην εξελικτική αυτή οικονομική διαδικασία, το χρήμα έχει καθοριστική θέση ως ένα γενικό ανταλλακτικό μέσο με ιδιαίτερες λειτουργίες και ιδιότητες (μέσο αποταμίευσης των αξιών, μέτρο των αξιών, μεγάλη χρηστικότητα, καθολικά αποδεκτό κτλ.). Η υπαγωγή του χρήματος υπό τον έλεγχο του κράτους ήρθε εκ των υστέρων, για να διευκολύνει περαιτέρω τις συναλλαγές, να εγγυηθεί και να προωθήσει το ελεύθερο εμπόριο, όπως και την καταβολή των φόρων στα κρατικά ταμεία³². Σε ό,τι αφορά, πάλι, την αναγκαιότητα ενός δημόσιου νομικού εξαναγκασμού στον οποίο θα υπάγονται καθολικά τα μέλη της αστικής κοινωνίας, κατά τον Kant, αυτή θεμελιώνεται τόσο στην αναπόφευκτη μεταξύ τους επαφή και αλληλεπίδραση, όσο και στην αδυναμία τους να θέσουν το δίκαιο υπεράνω των ατομικών επιδιώξεων ευρισκόμενοι στη φυσική κατάσταση. Γι’ αυτό γίνεται επιτακτικό το αίτημα από την πλευρά του ορθού Λόγου: “ότι θα πρέπει κανείς να εξέλθει από τη φυσική κατάσταση, στην οποία ο καθένας ακολουθεί τη δική του κρίση, να ενωθεί με όλους τους υπόλοιπους (με τους οποίους δεν μπορεί να αποφύγει να έρθει σε αλληλεπίδραση) και να υποβληθεί σε ένα δημόσιο νομικό εξαναγκασμό· θα πρέπει λοιπόν να εισέλθουν σε μια κατάσταση, όπου θα καθοριστεί *δια νόμου* στον καθένα αυτό

30. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 116.

31. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 118.

32. Smith, Adam (1999), *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, μτφρ. Δ. Καλιτσονάκης, Παπαζήσης, Αθήνα, σ. 65-71.

που θα πρέπει να αναγνωριστεί ως Δικό του και να του αποδοθεί μέσω μιας επαρκούς εξουσίας (που δεν είναι δική του αλλά μια εξωτερική), δηλαδή θα πρέπει πάνω από όλα να εισέλθει σε μια αστική κατάσταση³³. Η μετάβαση από τη φυσική στην αστική πολιτική κατάσταση, δεν είναι απλά ένα μεταβατικό στάδιο από την άνομη στην έννομη ελευθερία, αλλά είναι πολλά περισσότερα για το άτομο και την κοινωνία συνολικά. Είναι ένας νέος διαφορετικός κόσμος, όπου το μεμονωμένο άτομο μέσω της συμμετοχής του στην πολιτική διαδικασία εξέρχεται από την υποκειμενική και στενή θεώρηση και συλλαμβάνει αντικειμενικά και σφαιρικά την έννοια του δικαίου. Οι κοινωνικές σχέσεις αναπροσδιορίζονται μέσα στο νέο πλαίσιο αμοιβαία δεσμευτικών κανόνων και πολιτικών αστικών αξιών. Ενώ η κοινωνία, μέσω της νομικοπολιτικής θέσμισής της, δύναται να εξελίσσεται όχι μόνο ως μηχανισμός αλλά και ως όλον και συντεταγμένη κοινοπολιτεία, στην κατεύθυνση που ο ορθός Λόγος επιτάσσει. Βέβαια αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι ο Kant δεν ταυτίζει την είσοδο στην αστική πολιτική κατάσταση με την ηθική συνείδηση των ατόμων. Όπως αναφέρει στη *Θρησκεία*³⁴, υφίσταται και ηθική φυσική κατάσταση η οποία διακρίνεται από την ηθική – αστική κατάσταση (κοινότητα ανθρώπων ενωμένοι κάτω από νόμους της αρετής). Δηλαδή, οι άνθρωποι μπορούν να υπάγονται σε αστικό πολιτικό καθεστώς χωρίς να αποτελούν και ηθική κοινότητα συγχρόνως. Διότι η συγκρότηση μιας τέτοιας ηθικής κοινότητας εμπεριέχει την ελευθερία από καταναγκασμό, άρα κανείς νομοθέτης δεν μπορεί να εξαναγκάσει τα μέλη της κοινότητας να εισέλθουν σ' αυτή μέσω εξωτερικού νόμου. Ως ιδεώδες όμως που αφορά ολόκληρο το ανθρώπινο γένος, η ηθική – αστική κατάσταση αν και “υποβιβάζεται πολύ μέσα στα ανθρώπινα χέρια (λόγω περιορισμών της αισθητηριακής ανθρώπινης φύσης)”, μπορεί να αποτελεί εντέλει καθήκον για το μεμονωμένο άνθρωπο, ως εάν τα πάντα να βρίσκονται υπό τον έλεγχο του.

Άλλα επιχειρήματα από την παράδοση του φυσικού δικαίου, τα οποία ο Kant χρησιμοποιεί στη συγκρότηση της κοινωνικοπολιτικής του θεωρίας, είναι το πρωταρχικό συμβόλαιο και η έννοια της γενικής βούλησης από τη θεωρία του Rousseau. Το πρωταρχικό συμβόλαιο δεν είναι κάτι ιστορικά δεδομένο, αλλά αποτελεί μια νοητή ιδέα που καθοδηγεί την θεωρητική θεμελίωση των πολιτικών κανόνων, τη συγκρότηση των πολιτικών θεσμών και τη δέσμευση της πολιτικής εξουσίας σε μια μορφή κοινωνικής συνένωσης που δεν αποκλείει κανέναν από δικαιώματα και ευθύνες. Η ιδρυτική στιγμή δημιουργίας της αστικής κοινωνίας και των πολιτικών θεσμών που προσιδιάζουν σ' αυτή

33. Οι παραπομπές στη *Μεταφυσική των ηθών* από §§ 43-52, προέρχονται από αποσπάσματα του έργου που περιλαμβάνονται στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 44, σ. 192. Πρβλ. επίσης τις σχετικές παραθέσεις για την αναγκαία μετάβαση στην κατάσταση της διανεμητικής δικαιοσύνης, §§ 41-42, στο: Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ.138-141.

34. Kant, Immanuel (2007), *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, ό.π., σ. 177-187.

είναι αυτό το κοινωνικό συμβόλαιο που συνδέει και συντάσσει ένα σύνολο ανθρώπων, οι οποίοι βρίσκονται αναπόφευκτα σε αμοιβαία επιρροή, προς ένα κοινό σκοπό. Η πράξη συνένωσης προς μια κοινοπολιτεία – μέσω αυτού του πρωταρχικού συμβολαίου – με την οποία τα άτομα μεταβαίνουν στην κατάσταση της έννομης ελευθερίας, δεν είναι μια πράξη που προέρχεται από την ανάγκη ή τη φρόνηση, αλλά είναι ένα καθήκον άνευ όρων³⁵. Όπως σημειώνει ο Kant, “ο σκοπός λοιπόν, ο οποίος σε μια τέτοια εξωτερική σχέση [κοινωνική σχέση] είναι αυτός καθ'αυτόν καθήκον, είναι το δίκαιο των ανθρώπων *υπό δημόσιους εξαναγκαστικούς νόμους*, μέσω των οποίων μπορεί να προσδιοριστεί στον καθένα το Δίκιο του και να διασφαλιστεί ενάντια στην επέμβαση οποιουδήποτε Άλλου”³⁶. Ας σημειωθεί πως για το πρωταρχικό συμβόλαιο ο Kant, δεν προτείνει ως οδηγητικό μίτο την αρχή της ευδαιμονίας αλλά την αρχή του δικαίου, καθώς η πρώτη ούτε στον λαό ούτε στον κυρίαρχο μπορεί να αποτελέσει μια σταθερή αρχή για το δίκαιο και την ηθική. Συνεπάγεται έτσι ότι: “ Το δίκαιο είναι η ανώτερη αρχή από την οποία πρέπει να προέρχονται όλα τα αξιώματα που αφορούν μια κοινοπολιτεία, και το οποίο δεν περιορίζεται από καμία άλλη αρχή. Όσον αφορά την ευδαιμονία, δεν μπορεί να δοθεί καμιά γενικά ισχύουσα βασική αρχή για νόμους. Διότι, τόσο οι συγκυρίες όσο και η πάντα αλληλομαχόμενη και παράλληλα διαρκώς μεταβαλλόμενη φαντασίωση, στην οποία θέτει κανείς την ευδαιμονία του (κανείς άλλωστε δεν μπορεί να υποδείξει στον άλλο που θα τη θέσει), καθιστά αδύνατες όλες τις σταθερές βασικές αρχές και ακατάλληλες ως αρχή νομοθεσίας”³⁷. Το πρωταρχικό συμβόλαιο αποτυπώνει την καθολική βούληση ενός λαού να συγκροτηθεί σε μια αστική κοινωνία υπό γενικούς νόμους και ταυτόχρονα δεσμεύει (ως αρχή, ως θεμελιώδης όρος) έκτοτε, τόσο το δημόσιο δίκαιο της κοινοπολιτείας, όσο και τη βούληση του νομοθέτη. Η μετάβαση στην αστική κοινωνική κατάσταση και η σύσταση πολιτείας είναι καθήκον, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, που θεμελιώνεται σε αρχές ελευθερίας, ισότητας και αυτοτέλειας. Η συνένωση, μέσω του κοινωνικού συμβολαίου, των ιδιαίτερων βουλήσεων σε μια ενιαία, γενική και αντικειμενικά δίκαιη βούληση είναι ο απαραίτητος όρος για την ελευθερία και την ισότητα των αστικών υποκειμένων και δεν μπορεί να συνδυαστεί με ιδιοκτησιακά προνόμια από την πλευρά του ηγεμόνα, των φεουδαρχικών τάξεων και της εκκλησίας. Αυτά θα έπλητταν την κατάσταση δικαίου και θα έθεταν σε κίνδυνο την ελευθερία της

---

35. Περί της “ιδέας ενός πρωταρχικού συμβολαίου” ως αυτό καθ' εαυτό καθήκον, ως ανώτατο τυπικό όρο (conditio sine qua non) και ως τον κανονιστικό όρο της ίδρυσης ενός αστικού συντάγματος και μιας αστικής πολιτικής κοινωνίας, επιχειρηματολογεί η Α. Λαβράνου στο: Λαβράνου, Αλίκη (2010), *Γνώση και Πράξη. Για τη σχέση θεωρητικού και πρακτικού Λόγου στον Ιμάνουελ Καντ*, Πόλις, Αθήνα, σ. 279-280.

36. Kant, Immanuel (2006), *Περί του κοινού αποφθέγματος: Αυτό μπορεί να είναι ορθό στη θεωρία, αλλά δεν ισχύει στην πράξη*, επιμ.-μτφρ. Θ. Γκιούρας, κείμενο για διδακτικές ανάγκες, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Ρέθυμνο, σ. 12.

37. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 18.

αστικής κοινωνίας. Γι' αυτό ο Kant, διατυπώνει ρητά: “μόνον η ομόφωνη και ενωμένη βούληση όλων, στο βαθμό που καθένας αποφασίζει ακριβώς το ίδιο για όλους και όλοι αποφασίζουν το ίδιο για τον καθένα, δηλαδή μόνον η γενική λαϊκή βούληση μπορεί να είναι νομοθετική”³⁸. Η κρίση της νομοθετικής εξουσίας όσον αφορά την ορθότητα των δημόσιων νόμων ελέγχεται συνεπώς με βάση αυτό το ύψιστο κριτήριο, εάν ολόκληρος ο λαός δίδει ή όχι την έγκριση του κατά πόσο ο νόμος είναι σύμφωνος με το δίκαιο και δεν πλήττει τα δικαιώματα ελευθερίας, ισότητας και ιδιοκτησίας των πολιτών.

1.3. Από τον ορίζοντα της ιδιοτέλειας στην ηθική πρόοδο της κοινωνίας

Οι κοινωνικοπολιτικές ερμηνείες του Kant, για τη συγκρότηση της αστικής κοινωνίας σε σώμα συναρτώνται με τις επιταγές της γενικότητας και της δέσμευσης των υποκειμένων σε έλλογες σχέσεις δικαίου. Οι αρχές ελευθερίας, ισότητας και αυτοτέλειας στη βάση των οποίων συγκροτήθηκε το αστικό πλαίσιο με σκοπό, συν τοις άλλοις, να ξεπεραστούν κοινωνικές προνομιακές ρυθμίσεις αριστοκρατικού χαρακτήρα, δεν στέκονται αρνητικά απέναντι σε όλες τις δυνατές διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στην αστική κοινωνία. Απεναντίας, πολλές από αυτές τις διαφοροποιήσεις και τις περιοριστικές ανισότητες, η καντιανή προσέγγιση τις θεωρεί απαραίτητες, εντάσσοντάς τες είτε σε μια χρήσιμη διαδικασία εργασιακού καταμερισμού που συμβάλλει στην κοινωνική αναπαραγωγή είτε σε μια διαδικασία σταδιακής άρσης που δύναται να επέλθει από την ηθική και πολιτική παιδεία και τη φιλοπονία των υποκειμένων. Σε ό,τι αφορά την κληρονομική αριστοκρατία, όπου η εξέχουσα θέση των ευγενών συνδέεται με τη γέννηση, αυτό είναι κάτι που αντίκειται στο πρωταρχικό συμβόλαιο και την καθολική βούληση του λαού, διότι ο λαός δεν θα αποφάσιζε να προσδώσει τέτοιου τύπου δικαιώματα (βάση καταγωγής) χωρίς να υπάρχει προσωπική αξία, διότι θα παραβιαζόταν η αρχή της ισότητας που θεμελιώνει τη σύναψη του συμβολαίου³⁹. Με το ανάλογο επιχείρημα, δηλαδή ότι έρχεται σε σύγκρουση με την καθολική βούληση του λαού, απορρίπτονται κυριότητες επί του εδάφους μεταβιβαζόμενες για αποκλειστική χρήση από γενεά σε γενεά σε σωματεία, νομοκατεστημένες τάξεις (φεουδάρχες) και εκκλησιαστικά τάγματα⁴⁰. Η ιδιοκτησία λοιπόν, από την οποία μέσω εργασίας, ταλέντου και τύχης θα προκύψουν και ανισότητες για τα μέλη αυτής της κοινωνίας, δεν αφορά ούτε τον ανώτατο κυβερνήτη, διότι και αυτό θα έθετε

38. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 46, σ.194. Πρβλ. και τις σχετικές αναφορές στο κείμενο *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ.17-18.

39. Βλ. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη: ένα φιλοσοφικό σχέδιο*, μτφρ. Κ. Σαργέντης, Α. Συριοπούλου, Πόλις, Αθήνα, υποσημείωση σ. 65.

40. Βλ. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., σ. 202.

σε κίνδυνο, λόγω της προνομιακής εξουσιαστικής του θέσης, τις περιουσίες των αστών ιδιοκτητών και θα μετέτρεπε τον εαυτό του από δημόσιο πρόσωπο (αντιπροσωπεύει τη γενική βούληση) σε ιδιωτικό. Ο ανώτατος κυβερνήτης νομιμοποιείται όμως να προβεί σε φορολόγηση του λαού, να αποσπάσει δηλαδή ένα μέρος του παραγόμενου πλούτου, όχι όμως προς ίδια χρήση, αλλά ακριβώς για τις κοινές ανάγκες των αστών ιδιοκτητών. Και μάλιστα με τρόπο τέτοιο, ως εάν ο λαός να φορολογούσε τον ίδιο τον εαυτό του, για να εξασφαλίσει με τους πόρους αυτούς “τη δημόσια ασφάλεια, άνεση και ευπρέπεια” αλλά και τα πιο αδύναμα μέλη του. Η φορολόγηση είναι, επομένως, ένα από τα μέσα προς αυτοσυντήρηση της αστικής κοινωνίας, μολονότι, για τον Kant, κάτι τέτοιο απευθύνεται στα φτωχότερα μέλη: “η γενική βούληση του λαού έχει ενωθεί σε μια κοινωνία που πρέπει διαρκώς να διατηρείται, και γι’ αυτόν το σκοπό υποτάχθηκε στην εσωτερική κρατική εξουσία, ώστε να συντηρήσει τα μέλη της κοινωνίας που δεν μπορούν να συντηρήσουν τον εαυτό τους”⁴¹. Η συγκρότηση της κοινωνίας μέσω του συμβολαίου είχε ως απαραίτητο όρο την εξασφάλιση των έμφυτων δικαιωμάτων, δηλαδή της ελευθερίας και της ισότητας, χωρίς τα οποία κανένα μέλος της δεν έχει την αξιοπρέπεια που αρμόζει σε κάθε αντισυμβαλλόμενο στο πρωταρχικό συμβόλαιο. Ως εκ τούτου, πέρα από τις ανάγκες του κρατικού μηχανισμού υπάρχουν και οι υλικές ανάγκες των απόρων και αδύναμων μελών της κοινωνίας, τις οποίες ο Kant εντάσσει σε ένα σύστημα δημόσιων δαπανών που καλύπτεται μέσω της φορολόγησης του ιδιωτικού πλούτου. Το δημόσιο αυτό πρωτόλειο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, αποσκοπεί να εξασφαλίσει θα λέγαμε τη στοιχειώδη ανθρώπινη αξιοπρέπεια και να περιορίσει τις αδυναμίες της προσανατολισμένης στην ιδιοτέλεια κοινωνίας. Η ύπαρξη πλούτου, εξ άλλου, μέσα στην αστική κοινωνία δεν οφείλεται αποκλειστικά στην τύχη, φιλοπονία και ευστροφία των πλούσιων ιδιωτών, ούτε αποτελούν αυτοί κάποιες νησίδες ανεξαρτησίας μέσα στο κράτος, ώστε να εγείρουν ενστάσεις εξαίρεσης από τη φορολόγηση. Αντίθετα, σημειώνει ο Kant, “η ύπαρξη των πλούσιων οφείλεται στην υποταγή τους στην προστασία της πολιτείας και στα μέτρα που αυτή λαμβάνει για τη συντήρησή τους, και ως εκ τούτου δεσμεύονται – και πάνω σ’ αυτή τη δέσμευση θεμελιώνει το κράτος το δικαίωμά του – να συνεισφέρουν και αυτοί με τη σειρά τους στη συντήρηση των συμπολιτών τους”⁴². Θέλοντας, μ’ αυτό τον τρόπο, να τονίσει την αλληλεξάρτηση που υπάρχει εντός της κοινωνίας και την ασπίδα προστασίας

41. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., σ. 205-206.

42. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, ό.π., σ. 206. Βλ. σχετικές αναφορές στην εισαγωγή Θ. Γκιούρα, για τις ιδιοκτησιακές ανισότητες ως θεσμικό παρεπόμενο, και όχι προϋπόθεση, της ορθής πολιτείας. σ. 43-42.

που προσφέρει στις ατομικές επιδιώξεις η εύτακτη και έννομη κατάσταση ενός συγκροτημένου κράτους.

Ανάμεσα τώρα στην εξουσία και την αστική κοινωνία αναδείχθηκε σταδιακά και ένας τρίτος δυναμικός παράγοντας που καλείται να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη μεταξύ τους σχέση. Πρόκειται για τον θεσμό του πανεπιστημίου. Όπως αναφέρει ο Kant, στη *Διένεξη των σχολών*⁴³, το πανεπιστήμιο αποτελεί ένα σύστημα επιμέρους επιστημονικών πεδίων που παράγει ένα ευρύ φάσμα γνώσης, η γνώση αυτή χρησιμοποιείται ως νομιμοποιητικός λόγος ή εργαλείο της εξουσίας για τους δικούς της σκοπούς, αλλά και ως εργαλείο της ίδιας της αστικής κοινωνίας ώστε να μεγιστοποιεί το όφελος στις ιδιωτικές της δραστηριότητες. Στο εσωτερικό του πανεπιστημίου, οι επιμέρους σχολές αναπτύσσουν την επιστημονική γνώση στην κατεύθυνση που ορίζεται από τη φύση του κάθε αντικειμένου, πάντοτε όμως σε στενή συνάφεια και, κατά κάποιον τρόπο, προσαρμοσμένο στις διοικητικές επιλογές και ανάγκες που επιβάλλει ο μηχανισμός της εξουσίας. Εδώ είναι που εμφανίζεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της αστικής κοινωνίας· η οποία, καθώς βαίνει σε μια κατάσταση διαρκώς αυξανόμενου ανταγωνισμού και πάνω απ' όλα ατομικών επιδιώξεων, στρέφεται προς την εργαλειακή ορθολογικότητα και την αναζήτηση των κατάλληλων μέσων προς εκπλήρωση των εκάστοτε σκοπών της. Αυτή η πραγματικότητα που παρουσιάζει η αστική κοινωνία, ως ένας μηχανισμός αντιτιθέμενων δυνάμεων, την εξωθεί στον εγκλωβισμό της σε σκοπούς, αν όχι αποκλειστικά, πρωτίστως ωφελμιστικούς. Έτσι, φθάνει να αντιμετωπίζει την επιστημονική γνώση, και τις πανεπιστημιακές σχολές γενικότερα, όχι ως κοινωνικά αγαθά που οδηγούν στην ηθική αυτονομία και την πολυειδή χειραφέτηση, αλλά πρωτίστως ως εργαλεία άμεσης και άκοπης υπέρβασης ετερόκλητων προβλημάτων που απαντώνται στον αστικό κοινωνικό ορίζοντα. Κατά τρόπον ώστε, να μπορεί ο καθένας απερίσπαστος να επιδιώκει τις φυσικές απολαύσεις του βίου, τους ιδιοκτησιακούς σκοπούς του με θεμιτά και μη μέσα, και τη μεταθανάτια μακαριότητα⁴⁴. Η φιλοσοφική σχολή εντοπίζει ετούτο τον ωφελμιστικό χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας, ο οποίος την αποπροσανατολίζει από τους σκοπούς που ο ορθός Λόγος αξιώνει για τον άνθρωπο. Η εργαλειοποίηση της κοινωνίας και ο εντεινόμενος ανταγωνισμός, μολονότι μπορεί να βελτιώνει τις διάφορες τεχνικοπρακτικές ικανότητες που προσιδιάζουν σε μια κοινωνία την οποία αντιλαμβάνεται κανείς ως ένα φυσικό σύστημα (ως μηχανισμό), εντούτοις δρα και ανασταλτικά στις δυνατότητες του ανθρώπινου γένους να πράττει σύμφωνα με έννοιες της ελευθερίας (όπως την

43. Kant, Immanuel (2004), *Η διένεξη των σχολών*, εισ.- μτφρ. Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα.

44. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 129.

αντιλαμβάνεται η φιλοσοφική σχολή). Παρατηρείται έτσι αδυναμία του λαού (της αστικής κοινωνίας) να υπερβεί τους σκοπούς της φυσικής του ύπαρξης και να χρησιμοποιήσει τον δικό του ορθό Λόγο, πραγματοποιώντας έτσι την έξοδο από την ανωριμότητα και την απεξάρτησή του από τους κάθε λογής κηδεμόνες (βλ. και τις παραθέσεις του Kant στο δοκίμιο του *Διαφωτισμού*). Η φιλοσοφική σχολή είναι ο εκπρόσωπος του ορθού Λόγου στην αναζήτηση της αλήθειας (ποιος είναι ο σκοπός του ανθρώπου και συνολικά της κοινωνίας;), μολονότι δεν διαθέτει στην φαρέτρα της τις θελκτικότερες και “θαυματουργικές” προτάσεις των άλλων σχολών. Μολαταύτα, στην αστική κοινωνία ακριβώς λόγω της προϊούσας ιδιοτέλειας και του κοντόθωρου προσανατολισμού αυτής, βρίσκεται υπό διαρκή αμφισβήτηση και ανυποληψία. Όταν όμως ο λαός περιφρονεί τις διδασκαλίες της φιλοσοφικής σχολής, την κριτική αναζήτηση της αλήθειας και τη χρήση του ορθού Λόγου, τότε σύντομα καθιλώνεται στην άγνοια, την προκατάληψη, την καθοδήγηση από ετερόκλητους προφητικούς ειδήμονες και δημαγωγούς⁴⁵. Για να αποτρέψει όλους αυτούς του κινδύνους που ελλοχεύουν στην πορεία εξέλιξης του ανθρώπινου γένους είναι αναγκαία η ύπαρξη της φιλοσοφικής σχολής, και πολύ περισσότερο δε η ελευθερία της να διατυπώνει δημόσια όπως και εντός του πανεπιστημίου τις ορθολογικές κρίσεις, προτάσεις και ενστάσεις για το κοινωνικό πράττειν. Η παρουσία επομένως της φιλοσοφικής σχολής στο πανεπιστήμιο, δεν περιορίζεται μόνο στην παραγωγή των αντίστοιχων ειδικών επιστημόνων που θεραπεύουν τη φιλοσοφική γνώση, αλλά οφείλει να ασχολείται και με την προστασία και τον έλεγχο της αλήθειας των διδασκαλιών όλων των άλλων σχολών. “Η φιλοσοφική σχολή μπορεί, λοιπόν, να απαιτήσει για όλες τις διδασκαλίες την υπαγωγή της αλήθειας τους σε εξέταση”⁴⁶. Ως τέτοια, η φιλοσοφική σχολή, μολονότι “κατώτερη” στην κατάταξη του πανεπιστημίου έχει την ικανότητα να χαράζει τον δρόμο στις υπόλοιπες σχολές, και εισέτι περισσότερο να συμβάλλει στην ηθική ανύψωση της κοινωνίας. Το πλαίσιο διένεξης ανάμεσα στη φιλοσοφική και στις ανώτερες σχολές του πανεπιστημίου (και ιδίως απέναντι στη θεολογική σχολή) επιτρέπει στον Kant να φωτίσει από την πλευρά του ορθού Λόγου τις εγγενείς αδυναμίες, την τυπολατρία και τον φενακισμό επιμέρους διδασκαλιών της κάθε σχολής. Καθώς οι ανώτερες σχολές – η θεολογική, η νομική και η ιατρική – υπηρετώντας τους σκοπούς της κυβέρνησης, και έχοντας πάρει την έγκρισή της για το περιεχόμενο της διδασκαλίας, απαιτούν να παρουσιάζονται απρόσβλητες στην κριτική του ορθού Λόγου. Εκτός αυτού, όμως, εκείνο που καταφέρνει εδώ ο Kant, είναι να ξεδιπλώσει τις συνήθειες

45. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 129 -133.

46. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 125.

κυβερνητικές προθέσεις της εξουσίας αλλά και τις ουσιαστικές προθέσεις της αστικής κοινωνίας, που όταν αμφότερες δεν ακολουθούν τα βήματα της φιλοσοφικής σχολής μένουν δέσμιες στη λογική του ωφελιμισμού και της εργαλειοποίησης. Το ενδιαφέρον της κυβέρνησης για τον έλεγχο της γνώσης, με άλλα λόγια, δεν προέρχεται από γνήσια ανησυχία για την βελτίωση των επιστημών και την αναζήτηση αληθινού νοήματος, αλλά έχει ως αφετηρία την απαίτηση της να επηρεάζει τον λαό κατά πως η ίδια θεωρεί καλύτερο ή ακόμη και ανάλογα με το συμφέρον του ηγεμόνα. Ενώ, από την άλλη πλευρά, η αστική κοινωνία της ατομικής ιδιοτέλειας και της ετερονομίας δυσκολεύεται, εάν δεν αδυνατεί ολότελα, να εννοήσει το πραγματικό καθήκον που η φιλοσοφία του ορθού Λόγου επιτάσσει για τον άνθρωπο. Εκείνο που πρώτιστα την ενδιαφέρει, δεν είναι η αλήθεια αλλά το άμεσο όφελος και η αποφυγή του μόχθου που απαιτείται για την ανεύρεση των σκοπών της ελευθερίας, γι' αυτό και η απόκρισή της απέναντι στη φιλοσοφία χαρακτηρίζεται από την αλαζονεία και την εχθρότητα του αδαούς: “Αυτά που τσαμπουνάτε εσείς οι φιλόσοφοι, τα γνώριζα προ πολλού· από σας, όμως, ως ειδήμονες, θέλω να μάθω το εξής: πώς, δηλαδή, εάν είχα ζήσει *ασεβώς*, θα μπορούσα εντούτοις να αποκτήσω, λίγο πριν το θάνατο, ένα εισιτήριο εισόδου στη βασιλεία των ουρανών, ή πώς, εάν είχα διαπράξει *αδικία*, θα μπορούσα παρ' όλα αυτά να κερδίσω τη δίκη μου, και πώς, εάν είχα χρησιμοποιήσει και *καταχρασθεί* τις σωματικές μου δυνάμεις, σύμφωνα με τις επιθυμίες μου, θα μπορούσα εντούτοις να παραμείνω υγιής και να αποκτήσω μακροβιότητα”⁴⁷. Στον αντίποδα αυτής της διαπίστωσης, η φιλοσοφία του ορθού Λόγου έχει τη δυνατότητα να εντοπίζει στο ιστορικό γίνεσθαι εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να φανερώσουν διαφορετικές δυνατότητες του ανθρώπου καθώς και μια άλλη προοδευτική πορεία για την ίδια την αστική κοινωνία. Έτσι, στο δεύτερο κείμενο της *Διένεξης των σχολών*⁴⁸, η καντιανή ανάλυση επιζητώντας να εντοπίσει ένα συμβάν που θα επιβεβαιώσει τη διαρκή ηθική πρόοδο του ανθρώπινου γένους στρέφεται στην πραγμάτευση της Γαλλικής Επανάστασης από την πλευρά της φιλοσοφίας. Η πορεία της αστικής κοινωνίας προς την ηθική πρόοδο, που προϋποθέτει ασφαλώς την αυτενέργεια και τη συνειδητοποίηση από τα δρώντα υποκείμενα του προορισμού τους σύμφωνα με αρχές της ελευθερίας και του δικαίου, είναι δυνατόν να γνωσθεί και να θεμελιωθεί *a priori* από τον ορθό Λόγο. Η δυνατότητα δε της φιλοσοφίας, να θεωρεί την ιστορική πραγματικότητα και το ανθρώπινο πράττειν από το στέρεο και υψηλό βάθος του Λόγου, έρχεται να επιβεβαιώσει αυτή την ηθική καταβολή του

47. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 131.

48. Το κείμενο της διένεξης με την νομική σχολή με τον υπότιτλο: *Εκ νέου το ερώτημα: Εάν το ανθρώπινο γένος βρίσκεται σε διαρκή πρόοδο προς τη βελτίωση*; δημοσιεύθηκε μετά τις περιπέτειες με την πρωσική λογοκρισία, σε ένα τόμο μαζί με τα άλλα δυο κείμενα αποτελώντας έτσι ένα ενιαίο έργο, το 1798.

ανθρώπου. Αυτό το καλό στοιχείο που ενυπάρχει μέσα στην ανθρώπινη φύση, μπορεί να οδηγεί τον άνθρωπο στον αγώνα για την ανατροπή της αδικίας και στην υπέρβαση του εγωιστικού χαρακτήρα που επιβάλλεται από την αρνητική – κακή πλευρά της φύσης του. Στον αγώνα των επαναστατημένων Γάλλων να συγκροτήσουν ένα δίκαιο πολίτευμα, που προσεγγίζει την ρεπουμπλικανική πολιτική ιδέα, καθώς και στην “περιπαθή συμμετοχή” του γερμανικού λαού που εκφράζεται με ενθουσιασμό για το αγαθό της ελευθερίας και την επικράτηση γενικά του δικαίου, εντοπίζει, ο Kant, εκείνα τα τεκμήρια που επιβεβαιώνουν εμπειρικά αυτή την ηθική ρίζα της ανθρώπινης φύσης και τη δυνατότητα άρσης της ιδιοτέλειας. Με τον τρόπο που πραγματεύεται ο Kant τη σχέση μεταξύ των πανεπιστημιακών σχολών και τη σχέση της αστικής κοινωνίας απέναντι στη γνώση, αναδεικνύεται ο καθοριστικός ρόλος της φιλοσοφίας του ορθού Λόγου στη χειραφέτηση και την αυτογνωσία του λαού. Η αστική κοινωνία για να στραφεί από την ιδιοτέλεια και την εργαλειακή χρήση της γνώσης προς την ηθική πρόοδο, που διαπιστώνει ο Kant ως δυνατότητα αλλά και καθήκον των ανθρώπων, χρειάζεται τη δημόσια διδασκαλία της φιλοσοφικής σχολής. Αυτή η διδασκαλία έχει τέτοιο βάθος και εύρος που μπορεί να απευθύνεται στην πανεπιστημιακή κοινότητα, στον ηγεμόνα, και εντέλει στον ίδιο τον λαό μέσω των ειδημόνων της κάθε σχολής. “*Λαϊκός διαφωτισμός* είναι η δημόσια διδασκαλία του λαού περί των καθηκόντων και δικαιωμάτων του ως προς το κράτος στο οποίο ανήκει”⁴⁹, σημειώνει ο Kant. Σε μια τέτοια έννοια του διαφωτισμού είναι απαραίτητη η δημοσιότητα, όχι βέβαια εκείνη την οποία χρησιμοποιεί ένας μονάρχης για να εξαπατήσει τον λαό περί της αληθινής υφής του συντάγματος, αλλά εκείνη που συμβάλλει στην αληθινή πρόοδο του λαού. Η δημόσια, δηλαδή, και ελεύθερη κριτική από την πλευρά της φιλοσοφίας του ορθού Λόγου, που δρα παιδευτικά στον τρόπο σκέψης και στο κοινωνικοπολιτικό πράττειν των υποκειμένων της αστικής κοινωνίας. Ανάλογη θετική κρίση περί της δημοσιότητας και τη σύνδεση της γνώσης με το πεδίο της πράξης, εκφράζει και ο Ψυχοπαίδης: “το στοιχείο της δημόσιας και ειλικρινούς επικοινωνίας αποτελεί τον όρο για να εξέλθει μια συγκροτημένη αστική κοινωνία από σύμπραξη εγωιστών σε κοινότητα ανθρώπων που προσανατολίζουν την πράξη τους προς ηθικά κριτήρια”⁵⁰.

---

49. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 251.

50. Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα, σ. 263.

3. Η έννοια της δημοσιότητας στο έργο του Kant

Μια βασική και αναγκαία προϋπόθεση, σύμφωνα με τον Kant, για την εδραίωση των αιτημάτων του Λόγου στο πεδίο της κοινωνίας και της πολιτικής είναι η διασφάλιση ενός χώρου δημοσιότητας. Μέσω αυτής της δημοσιότητας, παρέχεται στους ενδιαφερόμενους δρώντες η ευχέρεια της επικοινωνίας, και επιπλέον, το απαραίτητο βήμα για να διατυπώνουν την κριτική τους προς τις κατεστημένες αντιλήψεις και απέναντι στους εξουσιαστικούς φορείς. Η δυνατότητα αυτή, να ασκείται δηλαδή ελεύθερος, αμερόληπτος, ειλικρινής και τεκμηριωμένος δημόσιος διάλογος και κριτική, μπορεί να προωθεί εκείνα τα πολιτικά οφέλη και αξίες που συνάδουν προς το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα και το διαφωτισμένο υποκείμενο. Έτσι, η δημοσιότητα θεωρείται πως επιδρά ενισχυτικά στη συνοχή της πολιτείας, αφού μέσω της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών και της απρόσκοπτης επικοινωνίας, η χρήση του ορθού Λόγου διαχέεται όχι μόνο στον λαό αλλά φθάνει μέχρι την κεφαλή του κράτους – είτε αυτή είναι μια κυβέρνηση είτε είναι ένας ηγεμόνας. Η διαδικασία αυτή αναμένεται να συμβάλλει στην άρση φόβων και παρανοήσεων που εμποδίζουν την ειλικρινή επικοινωνία και να κάνει εφικτή την εξομάλυνση της εντασιακής σχέσης που συχνά υφίσταται ανάμεσα στα δυο μέρη: τον λαό και την κυβέρνησή του.

Ένα από τα πρώτα κείμενα, στο οποίο ο Kant αναφέρεται στη σημασία της δημοσιότητας, είναι το μικρό σε έκταση αλλά ιδιαίτερης αξίας κείμενο “*Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός;*” που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Berlinische Monatsschrift* το 1784. Εδώ, η καντιανή κριτική στρέφεται εναντίον των εμποδίων που καθιστούν δυσχερή την παιδεία του λαού και την “έξοδο του από την ανωριμότητα”, ώστε αυτός να είναι σε θέση να σκέφτεται ορθολογικά και αυτόνομα. Αν και δεν είναι σπάνιο ο ίδιος ο άνθρωπος, μόνος αυτός, να αρνείται τον διαφωτισμό του λόγω οκνηρίας ή δειλίας, την κύρια ευθύνη φέρουν σε πρώτο λόγο εκείνοι οι πολιτικοί και εκκλησιαστικοί κηδεμόνες που διασπείρουν στις τάξεις του λαού δογματικές προκαταλήψεις και φόβους. Το καλύτερο αντίδοτο, κατά τον Kant, για την αποτίναξη μιας τέτοιας δογματικής κηδεμονίας δεν είναι άλλο από την ελεύθερη κοινοποίηση των σκέψεων. Καθώς όμως, για τα μεμονωμένα άτομα είναι απαιτητική και ενίοτε αμφίβολη η προσπάθεια διανοητικής χειραφέτησης, η λύση εναπόκειται στον “αυτοδιαφωτισμό ενός κοινού (publicum)”. Ο δημόσιος κοινωνικός χώρος που απαρτίζει ένα κοινό (και εν προκειμένω το αναγνωστικό κοινό), μπορεί εντέλει να αποτελέσει το έδαφος όπου θα αναπτυχθεί και κατόπιν θα διαδοθεί αργά αλλά σταθερά, μια μεταρρύθμιση του τρόπου σκέψης. Μ’ αυτόν τον τρόπο,

η δημοσιότητα, στο κείμενο του *Διαφωτισμού*, καθίσταται το βασικό όπλο στον αγώνα για την ανθρώπινη απελευθέρωση από τις προκαταλήψεις και τον δεσποτισμό της εξουσίας, και συνυφαίνεται στενά με την ελευθερία της σκέψης και τη δυνατότητα ελεύθερης κριτικής. Πότε, όμως, και υπό ποιους όρους, επιτρέπεται αυτή η ελευθερία; Η “πιο αβλαβής”, όπως την χαρακτηρίζει ο Kant. Στα πλαίσια του κράτους, και για λόγους διαφορετικής σκοπιμότητας, ο καθένας έχει δύο δυνατότητες χρήσης του Λόγου. Στη μια πλευρά τοποθετείται η “δημόσια χρήση του Λόγου που κάνει κάποιος άνθρωπος ως ειδήμων ενώπιον του συνολικού *αναγνωστικού κοινού*” και στην άλλη πλευρά η “ιδιωτική χρήση που επιτρέπεται να κάνει κανείς σε μια συγκεκριμένη *δημόσια* θέση ή αξίωμα που του έχει εμπιστευθεί”⁵¹. Με αφετηρία αυτή τη διττή χρήση του Λόγου, που μπορεί να κάνει καθένας ως άνθρωπος και πολίτης που μετέχει στην κοινοπολιτεία, προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα όπως θα δούμε. Έχοντας προικιστεί με την ελευθερία αυτή, της δημόσιας χρήσης του Λόγου, έκαστο μέλος αναβαθμίζεται σε ενεργό πολιτικό υποκείμενο που βρίσκεται σε συνεχή επικοινωνία με τα υπόλοιπα μέλη της κοινοπολιτείας, με τα οποία μπορεί να μοιράζεται την ευθύνη εντοπισμού και ανάδειξης προβληματικών στοιχείων του δημόσιου βίου. Ως τέτοια προβλήματα υποδεικνύει ο Kant: τις εσφαλμένες παραδοχές ή αρχές ενός θρησκευτικού δόγματος, την παρεμπόδιση του διαφωτισμού επόμενων γενεών από την εκκλησία, την άδικη νομοθεσία και την κατάχρηση της πολιτικής εξουσίας από τους εκάστοτε κυβερνώντες. Κάνοντας δημόσια χρήση του Λόγου τους, επομένως, οι πολίτες συμμετέχουν έμμεσα αλλά διαρκώς στην ανύψωση των φαινομένων πολιτικής και κοινωνικής αυθαιρεσίας και την ανάδειξη των ορθοπρακτικών αξιών. Η δυνατότητα δημόσιας έκφρασης μπορεί να συμβάλλει, επιπρόσθετα, και στην ορθότητα των στοχασμών, διότι όπως σημειώνει ο Kant, στο δοκίμιο *Τι σημαίνει: Προσανατολιζόμαι στη σκέψη*, “Πόσο μπορούμε όμως να στοχαζόμαστε και με ποια ορθότητα αν δεν στοχαζόμαστε από κοινού με άλλους, στους οποίους να ανακοινώνουμε τις σκέψεις μας και εκείνοι τις δικές τους σ’ εμάς;”⁵². Σε αντίθεση όμως με τη δημόσια χρήση του Λόγου, όπου ακόμη και ένας “ιερέας μπορεί να απολαμβάνει απεριόριστη ελευθερία”, ο Kant αποδέχεται και μια ιδιωτική χρήση του Λόγου, η οποία μπορεί να ανταποκρίνεται σε λειτουργικές και οργανωτικές θεσμικές ανάγκες, καθώς και σε συμβατικές δεσμεύσεις. Τέτοιες υποχρεώσεις είναι, ενδεικτικά, η συμμόρφωση σε συγκεκριμένα καθήκοντα εν ώρα υπηρεσίας που έχει κάποιος ως κρατικός υπάλληλος, ως στρατιωτικός αξιωματούχος ή ως

51. Kant, Immanuel (2004), *Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός*; επιμ.-μτφρ. Θ. Γκιούρας, κείμενο για διδακτικές ανάγκες, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Ρέθυμνο, σ. 2.

52. “*Τι σημαίνει: Προσανατολιζόμαι στη σκέψη*;” στο: Mendelssohn Moses, Kant Immanuel κ.ά. (2014), *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα, σ.168.

κληρικός, και η συμμόρφωση με έννομες υποχρεώσεις που αναλογούν στην ιδιότητα του υπηκόου. Ως εκ τούτου, η ιδιωτική χρήση του Λόγου, θεμελιώνεται σε διαφορετικές βάσεις και έχει διαφορετικές σκοποθεσίες. Αναλογεί στην ανάγκη υπακοής στη νόμιμη εξουσία ώστε να μπορεί να διατηρηθεί ένα επίπεδο κοινωνικής συναίνεσης και ειρήνης, και την ανάγκη αποτελεσματικότητας ενός κρατικού μηχανισμού που επιτελεί δημόσιους σκοπούς για το σύνολο της κοινωνίας. Η πιθανότητα αυτομεταρρύθμισης⁵³ του κράτους συνδέεται κυρίως με την αλλαγή των αντιλήψεων που αναμένεται να επιφέρει η δημόσια χρήση του Λόγου. Δηλαδή, ο ορθός Λόγος κατά την δημόσια χρήση του δεν περιορίζεται στα θεωρητικά “δεσμά” του αλλά, ενδέχεται να επηρεάσει τελικά, και την ίδια την πολιτική πρακτική. Υπάρχει δε, κατά την περίοδο που γράφει ο Kant, και το ιστορικό παράδειγμα μιας πολιτικής εξουσίας που έχει ανοίξει ένα παράθυρο αισιοδοξίας για την προσδοκώμενη διαφωτισμένη εποχή, το πρότυπο της φωτισμένης μοναρχίας της Πρωσίας⁵⁴, που ενέχει σπέρματικά ορισμένα στοιχεία από τις πολιτικοθεωρητικές αναπτύξεις που παρατέθηκαν στο κείμενο του *Διαφωτισμού*. Με την πολιτική ενός διαφωτισμένου κυβερνήτη (όπως αυτή του Πρώσου Βασιλιά) που τολμά και προτρέπει τον λαό να σκεφθεί ελεύθερα –“συλλογίζεστε όσο θέλετε και για ό,τι θέλετε, αλλά να υπακούτε”–, η πορεία των πραγμάτων ίσως μεταστραφεί προς το ορθολογικό ιδεώδες: ο λαός να γίνεται ολοένα ικανότερος για την ελευθερία της πράξης και η κυβέρνηση να μεταρρυθμίζεται όπως αρμόζει στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Μια δεκαετία σχεδόν αργότερα, ακολούθησε το δοκίμιο *Περί θεωρίας και πράξης*, που δημοσίευσε στο περιοδικό *Berlinische Monatsschrift* το έτος 1793. Εδώ ο Kant θα αναφερθεί στην συγκρότηση του κράτους, το οποίο ως κοινοπολιτεία θεμελιώνεται σε αρχές δικαίου μέσω της ιδέας ενός πρωταρχικού συμβολαίου. Ιδέα που οφείλει να δεσμεύει την νομοθετική διαδικασία σε μια κατάσταση όπου οι νόμοι θα “τίθενται με τέτοιο τρόπο, ως εάν να μπορούσαν να προέλθουν από την ενωμένη βούληση ενός ολόκληρου λαού, και να αντιμετωπίζει κάθε υπήκοο, εφόσον θέλει να είναι πολίτης, ως εάν να έχει συμφωνήσει με τους άλλους σε μια τέτοια βούληση”⁵⁵. Από αυτή τη θέση ξεκινάει η καντιανή

53. Στη *Μεταφυσική των ηθών (Θεωρία του δικαίου)* και στο κείμενο *Περί θεωρίας και πράξης*, σύμφωνα με τον Guyer, η πιθανότητα αυτομεταρρύθμισης του κράτους δεν συνάγεται ως καθήκον της κυβέρνησης αλλά υπονοείται ως ενδεχόμενο αποτέλεσμα όταν η κυβέρνηση εισακούει τον λαό που εκφράζεται ελεύθερα. Αντίθετα, στη *Διένεξη των σχολών*, αυτό δηλώνεται ως καθήκον της κυβέρνησης και αντίστοιχα ως δικαίωμα και καθήκον της φιλοσοφικής σχολής. Πρβλ. Guyer, Paul (2013), *Kant*, μτφρ. Γ. Μαραγκός, Gutenberg, Αθήνα, σ. 492-494.

54. Εγκωμιαστική αναφορά, στο κείμενο του *Διαφωτισμού*, για την περίοδο της βασιλείας του Φρειδερίκου Β', από το 1740 μέχρι το 1786, γνωστή για το φιλελεύθερο πνεύμα και τη θρησκευτική ανεκτικότητα. Για εκτενέστερες σχετικές πραγματολογικές και ιστορικές αναφορές της περιόδου βλ. εισαγωγή Θ. Γκιούρα στη *Διένεξη*, ό.π., σ. 11-12, 27.

55. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 17-18. Πρβλ. ανάλογη αναφορά από τη *Μεταφυσική των ηθών*, στο *Θεωρίες της πολιτικής* ό.π., § 46, σ.194.

απόρριψη εναντίον της εξέγερσης, της έμπρακτης αντίστασης προς τη νομοθετική εξουσία, διότι μια τέτοια αντίδραση υπονομεύει τα θεμέλια της κοινοπολιτείας, “της μοναδικής κατάστασης όπου οι άνθρωποι μπορούν εν γένει να έχουν δικαιώματα”⁵⁶. Ποιο μέσο απομένει τότε στους πολίτες για να εκφράσουν την αντίθεση ή την κριτική τους απέναντι σε αδικοπραξίες της εκτελεστικής εξουσίας ή σε νομοθετήματα που καταπατούν την αρχή της “ενωμένης βούλησης”; Για να μπορούν, εντέλει, να υπερασπιστούν τα αναφαίρετα διακαιώματα τους; Σύμφωνα με τον Kant, η μοναδική έλλογη και σύμφωνη προς τον σκοπό της κοινοπολιτείας δυνατότητα είναι: να επιτρέπεται στους πολίτες να δημοσιοποιούν τις απόψεις τους. Επιβάλλεται έτσι, ένα πρόσθετο καθήκον στον κυβερνήτη, και γενικότερα στην πολιτεία, να επιτρέπει σε πλήρη ελευθερία και να προστατεύει ταυτόχρονα τη δημόσια έκφραση της σκέψης. Και για τούτο, ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος είναι η συγγραφική ελευθερία, “η ελευθερία της πέννας – τηρούμενη εντός των ορίων σεβασμού και αγάπης στο σύνταγμα, εντός του οποίου ζει κανείς, μέσω του φιλελεύθερου τρόπου σκέψης των υπηκόων που το ίδιο εμπνέει (ώστε έτσι αλληλοπεριορίζονται οι πένες αφεαυτών, για να μην απολέσουν την ελευθερία τους) – είναι το μοναδικό παλλάδιο των δικαιωμάτων του λαού”⁵⁷. Ο Kant καταφέρνει να δημιουργήσει ένα κοινό τόπο συνάντησης για τον λαό και την κυβέρνηση του. Η δημοσιότητα μεταμορφώνεται, έτσι, σε διάυλο επικοινωνίας, μέσω του οποίου ο λαός θα υποστηρίζει τα δικαιώματά του και θα ασκεί την επιρροή του στις πολιτικές διαδικασίες, και ταυτόχρονα ο κυβερνήτης θα μπορεί να αντλεί την απαραίτητη γνώση και πληροφόρηση που χρειάζεται η κοινοπολιτεία για να αντιπροσωπεύει πραγματικά τον λαό. Αυτή η αναβάθμιση της δημοσιότητας σε δημόσιο αγαθό στο οποίο έχουν από κοινού πρόσβαση ο λαός και ο εκάστοτε εξουσιαστικός φορέας – και έχει ανάλογη μορφή με εκείνη που ανέδειξε ο Kant στο κείμενο του *Διαφωτισμού* (τη δημόσια και την ιδιωτική χρήση του Λόγου) – χρειάζεται να υπαχθεί σε δύο απαραίτητες αρχές: την υπακοή και την ελευθερία. Είναι αναγκαίο, όπως σημειώνει: “σε κάθε κοινοπολιτεία να υπάρχει *υπακοή* σε εξαναγκαστικούς νόμους υπό τον μηχανισμό του κρατικού συντάγματος (οι οποίοι αναφέρονται στο όλο), αλλά ταυτόχρονα και *πνεύμα ελευθερίας*, [...]. Διότι είναι ένα φυσικό κάλεσμα της ανθρωπότητας να βρίσκεται σε αλληλοεπικοινωνία ιδιαίτερα για θέματα που αφορούν τον άνθρωπο εν γένει [...]. Από που άλλωστε θα μπορούσε η κυβέρνηση να αποκτά τις γνώσεις που προωθούν περισσότερο τη δική της ουσιαστική πρόθεση, εάν όχι με το να επιτρέπει στο τόσο αξιολύβαστο στις καταβολές και επιδράσεις του πνεύμα της ελευθερίας να εκφραστεί;”⁵⁸.

56. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 19.

57. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 22.

58. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 23.

Η ελευθερία της σκέψης είναι, επομένως, η πηγή όπου αντλείται η νέα γνώση, και μάλιστα όχι μόνο η επιστημονική γνώση που κυοφορείται εντός του πανεπιστημίου (για την οποία απαιτείται μόνο η επονομαζόμενη ακαδημαϊκή ελευθερία), αλλά και η γνώση εκείνη που επιδρά προστατευτικά στην ορθή κρίση της εξουσίας. Στο δοκίμιο *Αιώνια ειρήνη*, ο Kant αναφερόμενος στους καθολικούς γνώμονες που πρέπει να διέπουν τις αποφάσεις του κράτους σχετικά με σημαντικά ζητήματα όπως ο πόλεμος και η σύναψη ειρήνης⁵⁹, επισημαίνει με έμφαση πως είναι προς όφελος του κράτους η φιλοσοφική σχολή να εκφράζεται ελεύθερα και δημόσια. Με δεδομένη την απόρριψη της πλατωνικής αξίωσης – το ενδεχόμενο φιλοσοφία και εξουσία να συνυπάρξουν στο ίδιο πρόσωπο –, καθώς “η κατοχή της εξουσίας αναπόφευκτα διαφθείρει την ελεύθερη κρίση του Λόγου”, ο Kant προτρέπει τους εξουσιαστικούς φορείς, είτε βασιλικής είτε ρεπουμπλικανικής μορφής, πως πρέπει “να μην αφήνουν την τάξη των φιλοσόφων να ελαττώνεται ή να βουβαίνεται, αλλά να την αφήνουν να μιλά δημόσια, διότι τούτο είναι και για τους δύο [εννοεί φιλοσόφους και κυβερνώντες] προς φωτισμό του έργου τους απαραίτητο”⁶⁰. Σε άλλο σημείο της *Αιώνιας ειρήνης*, η δημοσιότητα εκλαμβάνεται ως μορφικός όρος που είναι απαραίτητος σε “κάθε δικαϊκή αξίωση, διότι χωρίς αυτή δεν θα υπήρχε δικαιοσύνη (η οποία μπορεί να νοηθεί μόνο ως *δημόσια ανακοινώσιμη*) και επομένως ούτε δίκαιο, το οποίο απονέμεται από αυτή”⁶¹. Εδώ, η δημοσιότητα μετατρέπεται σε υπερβατολογική αρχή, σε a priori κριτήριο του Λόγου, δυνάμενο να ασκήσει μια ακόμη λειτουργία, να καταστεί μέσο ελέγχου για την ορθότητα των γνωμόνων τόσο από ηθικής όσο και από πλευράς δικαίου. Με τούτο τον τρόπο, υποστηρίζει ο Kant, αν κάτι που αφορά τα δικαιώματα των άλλων δεν μπορεί να κοινοποιηθεί δημόσια, αυτό στοιχειοθετεί μια παράλογη ή άδικη αξίωση. Αναφέρει ειδικότερα, “όλες οι αναφερόμενες στα δικαιώματα άλλων ανθρώπων πράξεις, των οποίων ο γνώμονας δεν είναι συμβατός με την δημοσιότητα, είναι άδικες”⁶².

Το πεδίο της δημοσιότητας, εκτός από τις διαφορετικές λειτουργίες και τις διαμεσολαβητικές δυνατότητες που έχει εντός του αστικού κοινωνικοπολιτικού πλαισίου, αποτελεί τον προνομιακό χώρο έκφρασης της φιλοσοφικής σχολής. Αυτό θα εκφραστεί με κατηγορηματικό τρόπο από τον Kant στη *Διένεξη των σχολών*. Στο έργο αυτό ο Kant υπερασπίζεται το ρόλο της φιλοσοφικής σχολής εντός της κοινωνίας και του κράτους. Δεν πρόκειται μόνο για την χρήσιμη θεραπαινίδα της επιστήμης του Λόγου εντός του πανεπιστημιακού θεσμού, αλλά αξιώνει ένα βασικό και ουσιωδώς ωφέλιμο ελεγκτικό ρόλο

59. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη: ένα φιλοσοφικό σχέδιο*, μτφρ. Κ. Σαργέντης, Α. Συριοπούλου, Πόλις, Αθήνα, σ. 104.

60. *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 104-105.

61. *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 130.

62. *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 131.

εντός της κοινωνίας. Το δικαίωμα (και καθήκον) να παρεμβαίνει δημόσια και ελεύθερα κρίνοντας και εκτιμώντας, με βάση τον ορθό Λόγο, τα πορίσματα της γνώσης των άλλων πανεπιστημιακών σχολών και τις κυβερνητικές προθέσεις. Η αξίωση αυτή, όπως εκφράζεται στο κείμενο της *Διένεξης*, αποσκοπεί να εισαγάγει σε επίπεδο κοινωνικοπολιτικής πράξης και σε συγκεκριμένα μάλιστα πεδία – της θρησκείας, της νομοθεσίας και της υγείας – εκείνες τις έλλογες διαδικασίες που η κριτική φιλοσοφία έχει πραγματευθεί διεξοδικά στις θεωρητικές της έρευνες. Στο συνολικό δε επιχείρημα περί πανεπιστημίου, όπως αυτό αναπτύσσεται στο συγκεκριμένο έργο του Kant, ανιχνεύονται οι κοινωνικές, επιστημονικές και πολιτικές μεταλλάξεις των προηγούμενων αιώνων· μιας δυναμικής πορείας που θα κορυφωθεί την εποχή του διαφωτισμού και θα συνδυάσει την επιστημονική γνώση με τις ανάγκες συγκρότησης της αναδυόμενης αστικής κοινωνίας⁶³. Τέσσερα χρόνια πριν από τη δημοσίευση της *Διένεξης*, ο Kant είχε υποχρεωθεί με βασιλικό διάταγμα να παύσει να απασχολεί τη δημοσιότητα με πραγματείες που αφορούν θρησκευτικά ζητήματα⁶⁴, καθώς οι οξείες κριτικές του θεωρήθηκαν πως υπερβαίνουν τα όρια της φιλοσοφίας και στρέφονται ενάντια στην επίσημη θρησκεία του κράτους. Τέτοιου είδους κριτικές ερμηνείες των θρησκευτικών διδασκαλιών κλόνιζαν, εμμέσως πλην σαφώς, τα νομιμοποιητικά θεμέλια της πολιτικής εξουσίας⁶⁵. Η απόπειρα συρρίκνωσης της δημοσιότητας, μέσω διαταγμάτων και λογοκρισίας, είχε επιβεβαιώσει με απροκάλυπτο σχεδόν τρόπο τη διαπλοκή πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας προς ίδιον όφελος, όπως και τις προσπάθειες ανάσχεσης της ηθικής και διανοητικής χειραφέτησης του λαού. Η πίστη του Kant, ωστόσο, στην ορθή κρίση του φιλοσοφικού στοχασμού δεν θα καμφθεί, παρά τα προσκόμματα που έθετε η πρωσική εξουσία. Η δημόσια κριτική, και κυρίως ο επιστημονικός διάλογος μεταξύ ειδημόνων, οφείλει μεν να διεξάγεται εντός του ανάλογου ορθοκανονιστικού πλαισίου και με τον σεβασμό που προσήκει στην πολιτεία, αλλά να γίνεται σε πλήρη ελευθερία και επί παντός επιστητού. Σ' αυτό το επίπεδο η φιλοσοφική σχολή, αν και κατώτερη τυπικά εντός του πανεπιστημίου, έχει το περιθώριο να ελέγξει και να ορίσει το εύρος της αλήθειας των λεγόμενων ανώτερων σχολών. Όπως επισημαίνει στην

---

63. Για συνοπτικές παραθέσεις σχετικά με την μετεξέλιξη του πανεπιστημίου από τον μεσαίωνα έως την εποχή του Kant, την αλλαγή επιστημονικής μεθόδου, την ενσωμάτωση νέων επιστημονικών αντικειμένων, και την ένταξη του πανεπιστημίου σε ένα πλαίσιο κοινωνικού εργασιακού καταμερισμού, βλ. εισαγωγή Θ. Γκιούρα στη *Διένεξη*, ό.π., σ. 52-55.

64. *Η Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο* (1793) και το *Τέλος των πάντων* (1794) είναι δύο από τα έργα αυτής της περιόδου, στα οποία ο Kant θα αρθρώσει μια συνολική κριτική απέναντι στα φαινόμενα δογματικού φανατισμού της εκκλησιαστικής εξουσίας και της διαστρέβλωσης του ηθικού καθορισμού που ο ορθός Λόγος εντοπίζει στον πυρήνα της θρησκείας. Και θα προκαλέσουν, εντέλει, την μήνιν της πρωσικής εξουσίας στο πρόσωπο το Kant.

65. Βλ. εισαγωγή Θ. Γκιούρα, στο βιβλίο: *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 21.

απάντησή⁶⁶ του ο Kant προς τις αρχές της Πρωσίας, η πραγμάτευση αυτή της φιλοσοφίας περί των θρησκευτικών ζητημάτων βαίνει τελικά και προς όφελος της κυβέρνησης. Και για τούτο επικαλείται δυο λόγους: αφενός η απαραίτητη γνώση επί της δημόσιας θρησκείας (και όχι μόνο) φθάνει στην κυβέρνηση, αφού έχει πρώτα ελεγχθεί και διορθωθεί εντός του πανεπιστημίου από τους αντίστοιχους ειδήμονες της φιλοσοφίας και της θεολογίας, και αφετέρου η φιλοσοφική έρευνα δύναται να αναδείξει “το ουσιώδες μιας θρησκείας εν γένει, το οποίο έγκειται στο ηθικο-πρακτικό πεδίο (σ’ αυτό που πρέπει να πράξουμε)”, πράγμα το οποίο καθόσον συμβάλλει στην ηθική βελτίωση των πολιτών είναι και αυτό σύμφωνο προς τα ενδιαφέροντα του κράτους. Σύμφωνα με την προοπτική υπό την οποία γίνεται η πραγμάτευση της δημοσιότητας στο κείμενο της *Διένεξης*, υπάρχει μια διαφαινόμενη αντίφαση – σύγκρουση ανάμεσα στο πανεπιστήμιο και την κυβέρνηση για τη διαχείριση της δημόσιας γνώσης, η οποία διασταυρώνεται με τις απαιτήσεις της κοινωνίας. Η κυβέρνηση επιθυμεί τον έλεγχο των διδασκαλιών και την οικειοποίηση της παραγόμενης εντός του πανεπιστημίου γνώσης, καθώς ενδιαφέρεται “γι’ αυτό που της εξασφαλίζει την εντονότερη και διαρκέστερη επιρροή επί του λαού, και τέτοια είναι τα αντικείμενα που θεραπεύουν οι ανώτερες σχολές”⁶⁷. Από τη μεριά του ο λαός όντας μη διαφωτισμένος ακόμη, “δεν θέτει τη σωτηρία του στην ελευθερία αλλά στους φυσικούς του σκοπούς, δηλαδή σε αυτά τα τρία μέρη: μετά θάνατον να είναι *μακάριος*, κατά τη διάρκεια του βίου μεταξύ άλλων ανθρώπων να έχει εγγυημένο το *Δικό του*, και, τέλος, να έχει εγγυημένη τη φυσική απόλαυση του *βίου* καθ’ εαυτόν (δηλαδή την υγεία και τη μακροβιότητα)”⁶⁸. Από την πλευρά, εντούτοις, του πανεπιστημίου υψώνεται και η φωνή της φιλοσοφικής σχολής, η οποία καθότι ελεύθερη και με βάση τις προσταγές του ορθού λόγου μπορεί να απευθύνεται δημόσια προς τις ανώτερες σχολές και την κυβέρνηση, και εμμέσως προς τον λαό. Από τις πρώτες μπορεί “να απαιτήσει για όλες τις διδασκαλίες την υπαγωγή της αλήθειας τους σε εξέταση”. Και από την κυβέρνηση “να μην απαγορεύσει κάτι τέτοιο χωρίς να δρα έτσι εναντίον στη δική της ιδιαίτερη και ουσιαστική πρόθεση”⁶⁹. Ενώ, απευθυνόμενη προς τον λαό, η φιλοσοφική σχολή, οφείλει να υπενθυμίζει αυτό που ο άνθρωπος δύναται και πρέπει να κάνει: “να ζει έντιμα, να μη διαπράττει αδικία εις βάρος κανενός, να συμπεριφέρεται με μετριοπάθεια στην απόλαυση και υπομονετικά στις αρρώστιες”⁷⁰. Αυτό το πλαίσιο σχέσεων ανάμεσα στους τρεις πόλους – πανεπιστήμιο,

---

66. Απάντηση που περιλαμβάνεται στον πρόλογο της *Διένεξης* μαζί με την βασιλική ανακοίνωση που απαγόρευε στον Kant τη δημοσίευση κρίσεων επί της κρατούσας θρησκείας της Πρωσίας. σ. 85-93.

67. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 107.

68. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 129.

69. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 125.

70. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 129.

κυβέρνηση και κοινωνία – συνθέτει ουσιαστικά το χώρο της δημοσιότητας, επί του οποίου ο Kant προβαίνει σε πραγματολογικές και αξιολογικές παρατηρήσεις. Και δύναται να αποτελέσει όχι μόνο τον προνομιακό τόπο επισήμανσης από τον κριτικό Λόγο των στρεβλώσεων της κοινωνίας (όπου κυριαρχεί ο χαρακτήρας εργαλειακής και ωφελμιστικής λογικής), αλλά και πεδίο παιδείας των πραγματικών υποκειμένων και αποδοχής από πλευράς τους των αξιών που οδηγούν στην ιστορική πραγματοποίηση της ελευθερίας⁷¹. Στο δεύτερο μέρος της *Διέनेξης* η αντίθεση ανάμεσα στη νομική και τη φιλοσοφική σχολή διέρχεται μέσα από την ερμηνευτική προσέγγιση της ανθρώπινης ιστορίας. Η προσέγγιση της οποίας έχει εκτός από πολιτικά και έντονα υποκειμενικά αξιακά στοιχεία, καθώς σε κάθε στάδιο ιστορικής ανάπτυξης για λόγους διαφορετικής σκοπιμότητας από τους εκάστοτε ερμηνευτές, ενδέχεται να λάβει εντελώς διαφορετικά περιεχόμενα. Έτσι, ως προς την ηθικότητά του, σημειώνει ο Kant, οι δυνατές περιπτώσεις είναι τρεις: το ανθρώπινο γένος βρίσκεται είτε σε συνεχή κατάπτωση, είτε σε διαρκή πρόοδο, είτε σε κάποιο είδος στασιμότητας⁷². Υπάρχει άραγε κάποιο ασφαλές κριτήριο εκτίμησης και πρόγνωσης της ιστορίας ή έστω κάποιο σημείο θέασης από το οποίο η ιστορία θα ερμηνεύεται αντικειμενικά και εντέλει θα προκαθορίζεται κατά πως επιτάσσουν οι ηθικές ανθρώπινες καταβολές και το δίκαιο; Όπως αναφέρει ο Kant, είναι ανάγκη να βρεθούν νέοι κανόνες αξιολόγησης του ιστορικού γίνεσθαι και του πολιτικού πράττειν⁷³, και αυτοί δεν μπορούν να αναζητηθούν πουθενά αλλού πέραν του Λόγου. Μολονότι το ευμετάβλητο των προθέσεων είναι χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης και οι παλινδρομήσεις μεταξύ κακού και καλού συχνές, ο Kant διαβλέπει συνολικά στο ανθρώπινο γένος μια τάση προς την ηθική πρόοδο, η οποία έγκειται όχι στη ζωώδη ανθρώπινη φύση αλλά στην ελευθερία και την αυτουργία του ανθρώπου. Με αφετηρία λοιπόν την πραγμάτευση της ιστορικής πραγματικότητας από τη σκοπιά του ορθού Λόγου, η φιλοσοφική σκέψη (λόγω της σπουδής της να αναζητά την αλήθεια) μπορεί να εντοπίζει εκείνα τα στοιχεία που αποδεικνύουν την ηθική τάση του ανθρώπινου γένους και τα οποία οφείλει να παρουσιάσει με καθαρότητα στο χώρο της δημοσιότητας. Μ' αυτόν τον τρόπο ερμηνεύεται από τον Kant το γεγονός της Γαλλικής Επανάστασης, τόσο από την πλευρά των επαναστατημένων, όσο και από την πλευρά των αμέτοχων θεατών. Αγώνας για την ελευθερία και την εδραίωση δίκαιης πολιτείας από τον γαλλικό λαό. Ανιδιοτελής και ενθουσιώδης συμπαράσταση από

71 Βλ. τις σχετικές επισημάνσεις από την εισαγωγή Θ. Γκιούρα στη *Διέनेξη*, ό.π., σ. 56-57.

72. *Η διέनेξη των σχολών*, ό.π., σ. 233.

73. Στο κείμενο *Πολιτική δημοσιότητα και η ιδέα ενός πανεπιστημίου*, ο Κ. Ψυχοπαίδης επισημαίνει ως ερμηνευτικό κριτήριο των νομικών και πολιτικών κανόνων τη συμφωνία τους με τις αρχές της ελευθερίας, της γενικότητας και του δικαίου, αρχές που προσιδιάζουν σε έλλογες κοινωνίες και στους θεσμούς τους. Βλ. Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1997), *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, νήσος, Αθήνα, σ. 115.

τους θεατές στις αξίες που γέννησε η επανάσταση. Γράφει περί αυτού ο Kant: “Η επανάσταση ενός πνευματώδους λαού, την οποία βλέπουμε να πραγματοποιείται στις μέρες μας, μπορεί να επιτύχει ή να αποτύχει· μπορεί να είναι τόσο γεμάτη με αθλιότητα και φρικαλεότητες, ώστε εάν ένας καλοπροαίρετος άνθρωπος την αναλάμβανε για δεύτερη φορά και ήλπιζε να τη διεκπεραιώσει επιτυχώς, δεν θα αποφάσιζε ποτέ να κάνει το πείραμα με τέτοιο κόστος – αυτή η επανάσταση, λέγω, συναντά στις διαθέσεις όλων των θεατών (οι οποίοι δεν είναι εμπλεκόμενοι οι ίδιοι στο παιχνίδι αυτό) μια συμμετοχή με ευχές, η οποία προσεγγίζει τον ενθουσιασμό, και η εκδήλωση της οποίας συνδέεται η ίδια με κίνδυνο, και η οποία, συνεπώς, δεν μπορεί να έχει άλλη αιτία από μια ηθική καταβολή στο ανθρώπινο γένος”⁷⁴. Επομένως, αφότου γίνει αφαίρεση της απροσδιοριστίας (θα επιτύχει ή θα αποτύχει;) και των αρνητικών στοιχείων της επανάστασης (βία και φρικαλεότητες), μπορεί να εντοπιστεί μία κοινή βάση που συνδέει τους λαούς γύρω από το πνεύμα του ρεπουμπλικανισμού, και να αναδειχθεί ο ηθικός στόχος όπου πρέπει να στραφεί η ανθρώπινη ιστορία. Εκτός όμως από την ανάδειξη των αξιών, ο ορθός Λόγος έχει τη δύναμη να εντοπίζει στην πολιτική σκηνή και τις πρακτικές εκείνες που εμποδίζουν το διαφωτισμό του λαού “περί των καθηκόντων και δικαιωμάτων του ως προς το κράτος στο οποίο ανήκει”⁷⁵. Τέτοιες πρακτικές που δεν διστάζει να χρησιμοποιεί η εκάστοτε πολιτική εξουσία, ενίοτε εντελώς απροκάλυπτα, είναι η δυσφήμιση της φιλοσοφίας, η απαγόρευση της δημοσιότητας και η στρέβλωση της ιδέας του συντάγματος προς εξαπάτηση του λαού (βλ. επί παραδείγματι, τους πολιτικούς χειρισμούς του Βρετανού μονάρχη), που επιβάλλονται μάλιστα δια νόμου, και εντέλει απομακρύνουν το κράτος από την ιδέα ενός συντάγματος σύμφωνα με νόμους της ελευθερίας. Συνολικά το εγχείρημα του Kant, στο κείμενο της *Διένεξης*, με τις υποδειγματικές παρατηρήσεις του αναφορικά με τους σκοπούς και τα περιεχόμενα των διδασκαλιών των ανώτερων σχολών αλλά και τους χειρισμούς της εξουσίας, επιδιώκει ταυτόχρονα: τόσο στην παιδευτική προετοιμασία του λαού προς την ηθικοπρακτική του αυτονομία, όσο και στην ανάδειξη των πολλαπλών εκφάνσεων και χειρισμών που διαπερνούν τη δημοσιότητα⁷⁶ στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο. Πέραν όλων των άλλων, η δημοσιότητα εκτός από την αξίωση του Kant να αποτελέσει μια βασική αρχή που διασφαλίζει την ορθή λειτουργία του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, αποτελεί γενικότερα και ένα επιχειρηματολογικό αντιστάθμισμα απέναντι στο ακανθώδες πολιτικό ερώτημα που προβάλλεται ενίοτε από πολλές πλευρές: στο εάν ο λαός δικαιούται να

74. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 243.

75. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 251.

76. Βλ. σχετικές επισημάνσεις και αναφορές για τους χειρισμούς της δημοσιότητας και τις δυνατότητές της να προϊδεάζει και να προετοιμάζει (ενίοτε και να χειραγωγεί) τις συνειδήσεις. Εισαγωγή Θ. Γκιούρα στη *Διένεξη*, ό.π., σ. 71-72.

αντιστέκεται απέναντι στον δεσποτισμό ή την αυθαιρεσία της κρατικής εξουσίας (και τούτο παραμένει πάντοτε ένα άκρως προκλητικό ερώτημα για την πολιτική θεωρία).

2. Η καντιανή θεωρία περί δικαίου

Σε όλες τις κοινωνικές μορφές ένα βασικό μέλημα του εκάστοτε φορέα εξουσίας αποτελεί η θέσπιση κανόνων και η πρόβλεψη των αντίστοιχων θεσμών που θα επιφορτιστούν με την επιτήρηση των κανόνων και την απονομή κυρώσεων σε περιπτώσεις παράβασής τους. Η δημιουργία δηλαδή μιας έννομης τάξης, ενός συστήματος δικαίου. Αυτό το εγχείρημα έρχεται να εκπληρώσει είτε ανάγκες της εξουσίας είτε κοινωνικές ανάγκες, ώστε να εδραιωθεί ένας χώρος ασφαλούς, προβλέψιμης και ακώλυτης δραστηριοποίησης μεταξύ των μελών μιας κοινότητας που συνυπάρχουν, δημιουργούν σχέσεις και αλληλεπιδρούν διαρκώς· κάθε τέτοιο σύστημα κανόνων είθισται να αντιστοιχεί στις κυρίαρχες βιοτικές συνθήκες και τις εκάστοτε περί δικαίου αντιλήψεις. Λογικό επακόλουθο το ζήτημα του δικαίου, και ειδικότερα η σχέση του δικαίου με άλλα πεδία του ανθρώπινου βίου όπως είναι η πολιτική και η ηθική, να γίνει ένα από τα πρωτεύοντα ζητήματα που απασχολεί διαχρονικά την πολιτική σκέψη και γενικότερα τη φιλοσοφία. Στη βάση αυτού του προβληματισμού μπορεί να ενταχθεί και η καντιανή έρευνα περί των αρχών του ορθού πολιτεύματος, το οποίο αναμένεται να συμβάλλει και να εξασφαλίσει καταρχήν τους γενικούς όρους δίκαιης κοινωνικής συνύπαρξης και να αποτελέσει, ακολούθως, το κατάλληλο έδαφος για την παγίωση της ατομικής και συλλογικής ηθικότητας.

Η πρακτική φιλοσοφία του Kant, θεμελιωμένη στον ορθό Λόγο, αποτελεί το μεγάλο κάδρο μέσα στο οποίο εντάσσονται, μελετώνται και αξιολογούνται μια σειρά φαινομένων που ξεκινούν από το μεμονωμένο άτομο και φθάνουν έως τις σχέσεις μεταξύ κρατών σε διεθνές επίπεδο. Κάτω από το πρίσμα, δηλαδή, της συνολικής ηθικής θεώρησης του Kant μπαίνουν όλες εκείνες οι σχέσεις και πράξεις του ανθρώπου όπως αυτές εκδηλώνονται σε διαφορετικά επίπεδα του βίου, οι οποίες μπορεί να προέρχονται από είτε κάποια φυσική ροπή του ανθρώπου είτε από την ελεύθερη βούλησή του. Στην εισαγωγή της *Μεταφυσικής των ηθών* ο Kant παραθέτει τις βασικές μεθοδολογικές αρχές και τις έννοιες που καθιστούν δυνατή τη μελέτη και ερμηνεία του αντικειμένου της πρακτικής φιλοσοφίας. Πρόκειται κατ' ουσίαν για μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς όπως αυτή ερμηνεύεται υπό το πρίσμα διαφορετικών προοπτικών· από την πλευρά του δικαίου και της πολιτικής (*Θεωρία του δικαίου*), και από την πλευρά της ηθικής (*Αρετολογία*). Σύμφωνα με τη βασική καντιανή θέση η θεώρηση της πραγματικότητας (ηθικής, κοινωνικής, πολιτικής κτλ.) είναι δυνατή μέσα από δυο εντελώς διαφορετικές σκοπιές, αυτή της φύσης και εκείνη της ελευθερίας⁷⁷.

---

77. Βλ. υποσημ. 12.

Παρά το γεγονός ότι ο Kant δεν υποτιμά τη σημασία της γνώσης της εμπειρικής πραγματικότητας, όταν πρόκειται να αναζητηθούν τα θεμέλια της ηθικής και του δικαίου είναι αναγκαίος ο διαφορετικός προσανατολισμός της σκέψης. Η εμπειρία, όπως λέει ο Kant, μπορεί να μας διδάξει τι μας προσφέρει χαρά καθώς και τα πιο πρόσφορα μέσα για να την επιτύχουμε (καθόσον ο άνθρωπος είναι ον με φυσικές ορμές, πάθη και ανάγκες), όμως αυτός δεν είναι λόγος για να αναζητηθούν εκεί οι βασικές αρχές που οφείλουν να καθοδηγούν τις ανθρώπινες πράξεις αναφορικά με το δίκαιο και την ηθική. Διότι τότε θα επρόκειτο για μια ευδαιμονιστική και όχι για μια ηθική θεωρία, η οποία θα είχε προσανατολισμό όχι το ορθό και καλό σύμφωνα με a priori αναγκαίες αρχές ηθικής και δικαίου, αλλά με βάση τι επιφέρει σε κάθε περίπτωση το μεγαλύτερο ατομικό όφελος, το μεγαλύτερο πλεονέκτημα ή τον λιγότερο μόχθο. Όμως, εδώ, όπως παρατηρεί ο Kant: “Η διδαχή ως προς του ηθικούς νόμους δεν προέρχεται από την αυτοπαρατήρηση και τη ζώωδη φύση του ανθρώπου, ούτε από την παρατήρηση της πορείας του κόσμου σχετικώς με το τι συμβαίνει και το πώς πράττουν οι άνθρωποι (μολονότι η γερμανική λέξη *Sitten* όπως και η λατινική λέξη *mores* σημαίνουν μόνο τα ήθη και τη βιοτροπία), παρά ο Λόγος επιτάσσει το πώς πρέπει να πράττει κανείς, ακόμη και αν δεν είχε παρουσιασθεί ακόμη κανένα σχετικό παράδειγμα· ούτε λαμβάνει ο Λόγος υπ’ όψη το πλεονέκτημα που είναι δυνατόν να προκύψει για μας και το οποίο ασφαλώς θα μπορούσε να διδάξει μόνον η εμπειρία”⁷⁸. Παρόλο που ο Kant θεωρεί τη γνώση της ανθρώπινης φύσης και του εμπειρικού κόσμου εντελώς απαραίτητη για να είναι εφικτή η εφαρμογή των ηθικών εντολών – στο πεδίο του δικαίου, της πολιτικής πρακτικής και της αρετολογίας –, εντούτοις η δημιουργία καθολικών και αντικειμενικών αρχών είναι δυνατή μόνον a priori μέσω του καθαρού Λόγου.

Κάθε αναφορά στη φιλοσοφία του δικαίου εκκινεί συνήθως εστιάζοντας στη σχέση μεταξύ ηθικής και δικαίου και των κοινών τους στοιχείων, και ακολουθεί η ανάδειξη των διαφορών και η οριοθέτηση τους. Τόσο η ηθική όσο και το δίκαιο⁷⁹ συνίστανται από επιτακτικές εντολές, που αποτελούν τους κανόνες βάσει των οποίων ορίζεται τι πρέπει να

---

78. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 32.

79. Στο δεύτερο μέρος της *Μεταφυσικής των ηθών*, στην εισαγωγή της *Θεωρίας της αρετής*, ο Kant μιλάει και πάλι για τη διάκριση μεταξύ ηθικής και δικαίου κάνοντας μια αναδρομή σε εννοιολογικούς προσδιορισμούς που έχουν χρησιμοποιηθεί κατά το παρελθόν. “Στην αρχαιότητα, ηθική εσήμαινε την *ηθική θεωρία* (*philosophia moralis*) εν γένει, την οποία αποκαλούσαν επίσης *θεωρία των καθηκόντων*. Ακολούθως θεώρησαν σκόπιμο να αποδώσουν το όνομα τούτο μονάχα σε ένα μέρος της ηθικής, δηλαδή στη *θεωρία των καθηκόντων* τα οποία δεν υπόκεινται σε εξωτερικούς νόμους (για το μέρος αυτό θεωρήθηκε στα γερμανικά κατάλληλο το όνομα αρετολογία [Tugendlehre] οπότε τώρα το σύστημα της γενικής θεωρίας των καθηκόντων διαιρείται στη θεωρία του δικαίου (*ius*), η οποία επιδέχεται εξωτερικούς νόμους, και στη θεωρία της αρετής (*ethica*), στην οποία δεν συμβαίνει αυτό, η δε διαίρεση τούτη μπορεί να παραμείνει”. Στο: Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 229.

πράττει ή από τι να απέχει κανείς. Συγκροτούν δηλαδή ένα πλέγμα καθηκόντων τα οποία οριοθετούν και κατευθύνουν το ανθρώπινο πράττειν, το οποίο μολονότι υπόκειται σε φυσικές κλίσεις, ορμές και κίνητρα που το ωθούν στην επιδίωξη πλήθους σκοπιμοτήτων, δεσμεύεται επίσης από αρχές του καθαρού Λόγου και καθοδηγείται από την ελεύθερη βούληση του υποκειμένου. Πολλά από τα καθήκοντα της ηθικής και του δικαίου είναι κοινά στους δύο κλάδους, παραδείγματος χάρη, το καθήκον τήρησης των συμβατικών υποχρεώσεων, ενώ άλλα καθήκοντα ανήκουν μόνο στην ηθική, όπως τα καθήκοντα προς τον εαυτό μας (λ.χ. για τη φυσική και ηθική τελείωση του ανθρώπου). Στα καθήκοντα δικαίου είναι δυνατός ο εξαναγκασμός από μια εξωτερικά επιβληθείσα νομοθεσία, ενώ στα καθήκοντα της ηθικής (ακόμη κι αν πρόκειται για εξωτερικές πράξεις) η τήρηση της δέσμευσης επαφίεται στην ηθική συνείδηση – στην αίσθηση ηθικότητας που έχει κανείς. Έτσι, για να γίνει κατανοητή ετούτη η διαφορά μεταξύ καθηκόντων αρετής και δικαίου, ο Kant αναφέρει ως παράδειγμα: “Δεν είναι καθήκον αρετής να τηρεί κάποιος την υπόσχεσή του [μιαν αναληφθείσα με σύμβαση υποχρέωση] αλλά καθήκον του δικαίου, για την εκπλήρωση του οποίου είναι δυνατόν να εξαναγκασθεί. Αποτελεί, όμως, ασφαλώς μιαν ενάρετη πράξη (απόδειξη της αρετής), να το εκπληρώνει κανείς και εκεί όπου δεν χρειάζεται να ανησυχεί για καταναγκασμό”⁸⁰.

Όπως έχει ήδη αλλού αναφερθεί, η έννοια της ελευθερίας είναι μια έννοια καθοριστική για την κατανόηση των φιλοσοφικών μελετών του Kant, μια έννοια με πολυσήμαντο νόημα που χρησιμοποιείται στις αναπτύξεις του που αφορούν την ηθική, την πολιτική και το δίκαιο. Με δεδομένο τον εξαναγκαστικό χαρακτήρα του νόμου, είτε πρόκειται για εξωτερική νομοθεσία είτε για τον εσωτερικό λόγο που υποχρεώνει στην τήρηση μιας ηθικής επιταγής, προκύπτει το ερώτημα: με ποιον τρόπο θα καταστεί εφικτή η συνύπαρξη ελευθερίας και εξαναγκασμού με τρόπο που δεν αντιτίθεται σε αρχές του ορθού Λόγου. Υπάρχει δυνατότητα δηλαδή γενίκευσης της εξωτερικής ελευθερίας με τρόπο που δεν θα καταστεί αυτοκαταστροφικός; Είναι δυνατή μια εσωτερική ελευθερία που θα κατανοεί τα ανθρώπινα καθήκοντα (ηθικής και δικαίου) ανεξάρτητα από εμπειρικές ή υπερκόσμιες αναγωγές και θα υπόκειται σε εξαναγκασμό που συνάδει προς την ανθρώπινη ιδιότητα (βασισμένο δηλαδή στον Λόγο και την πειθώ). Η θεωρία του δικαίου επιδιώκει διαρκώς να βρει απαντήσεις σε αυτά και σε άλλα βασανιστικά ερωτήματα που έχει μπροστά της. Με ποιον τρόπο μπορεί, δηλαδή, η ανερχόμενη αστική κοινωνία – που χαρακτηρίζεται από σχέσεις ιδιοτέλειας και τάσεις γενίκευσης μιας ορθολογικότητας προς

---

80. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 37.

χρησιμοθηρικούς σκοπούς – να μετασχηματιστεί (βλ. τελολογική κοινωνική θεώρηση) σε μια κοινωνία που θα τιθασεύει αυτή την αρνητική πλευρά της και ταυτόχρονα θα εξελίσσεται προς μια πολιτική συνένωση ελεύθερων και αυτόνομων όντων, στην οποία θα απονέμεται γενικά το δίκαιο. Στα καθήκοντα δικαίου, όπου ο εξαναγκασμός προέρχεται από μια εξωτερική δύναμη (κρατική νομοθεσία), η αντίφαση θα επιλυθεί με τη συμμετοχή του πολίτη στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα (όπως θα αναφερθεί ακολούθως στο αντίστοιχο κεφάλαιο) με τρόπο που κανείς δεν θα αδικεί τον εαυτό του, διότι θα εξαναγκάζεται από μια δημόσια δύναμη στην οποία είναι και ο ίδιος ελεύθερο μέλος και συννομοθέτης στους νόμους δικαίου. Σε ό,τι αφορά τους ηθικούς προβληματισμούς, η ελευθερία διαφυλάσσεται ενεργητικά από το ίδιο το άτομο όταν εννοήσει την ελευθερία του ως ικανότητα να τιθασεύει τις ορμές, τα πάθη και τις ζώδεις κλίσεις του· επιτρέποντας έτσι στο ηθικό εσωτερικό κριτήριο να γίνεται ο γνώμονας των πράξεων που συνάδουν με τα καθήκοντα προς τον εαυτό μας και προς τους άλλους. Η ελευθερία, ως εκ τούτου, για να μπορέσει να συμβαδίσει με το δίκαιο, χρειάζεται δύο βασικά στηρίγματα: πρώτον, εννοιολογικό προσδιορισμό με σαφήνεια και πληρότητα, και δεύτερον, έλλογο χαλινό. Όπως αναφέρει ο Kant, μια εξουσία καταναγκασμού που χαλιναγωγεί την ελευθερία είναι όχι μόνο απαραίτητη αλλά και σύμφωνη με τις αρχές του δικαίου. Δηλαδή, μια εξουσία που έχει τη δύναμη να επιβάλλει φραγμούς στην ελευθερία – ορθότερα, στις καταχρήσεις της ελευθερίας – λειτουργεί στην πραγματικότητα ως φύλακας άγγελος της αληθινής και καθολικής ελευθερίας του λαού. “Επομένως: εάν μια ορισμένη χρήση της ελευθερίας είναι η ίδια εμπόδιο της ελευθερίας σύμφωνα με καθολικούς νόμους (δηλαδή είναι άδικη), τότε ο καταναγκασμός που αντίκειται στη χρήση αυτή, *ως παρακώλυση ενός εμποδίου της ελευθερίας*, συνάδει με την ελευθερία σύμφωνα με καθολικούς νόμους, δηλαδή είναι δίκαιος· άρα σύμφωνα με την αρχή της αντιφάσεως, με το δίκαιο συνάπτεται συγχρόνως η εξουσία να εξαναγκασθεί εκείνος που το παραβιάζει”⁸¹. [Δεν απαντά άραγε εδώ με εξαιρετικό τρόπο ο φιλοσοφικός στοχασμός και σε πολλές σύγχρονες αντιλήψεις περί ελευθερίας, που περιορίζουν το περιεχόμενό της στο πεδίο αποκλειστικά της οικονομίας, και εκτός αυτού: ταυτίζουν την οικονομική ελευθερία με την απουσία κάθε περιορισμού και δημόσιου ελέγχου;].

Ο Kant αναζητά τον καθορισμό ενός καθολικού κριτηρίου, μιας αρχής, ενός θεμελιώδους κανόνα που θα καθιστά την ετυμηγορία ως προς το εάν μια πράξη είναι δίκαιη ή άδικη, αμετάκλητη και αδιαμφισβήτητη. Και το κριτήριο αυτό μπορεί να θεμελιωθεί όχι σε ό,τι έχουν πει οι νόμοι κατά εποχές σε διάφορους τόπους (δηλαδή στην εμπειρία των

---

81. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § Δ, σ. 52.

ανθρώπων, κατά πώς αυτοί αντιλαμβάνονται το δίκαιο σύμφωνα με τις εκάστοτε αντιλήψεις ή τα συμφέροντα τους), αλλά στον χώρο του καθαρού Λόγου (ο οποίος δύναται να κρίνει αντικειμενικά). Με δεδομένο το γεγονός πως από ηθικής άποψης το δίκαιο αναφέρεται σε μια υποχρέωση με τα εξής χαρακτηριστικά: αφορά εξωτερικές πράξεις προσώπων, αφορά τη σχέση της μιας βούλησης προς τη βούληση κάποιου άλλου, και αφορά τη γενική μορφή της αμοιβαίας επίδρασης. Κατά συνέπεια, μια καθολική αρχή δικαίου μπορεί να οριστεί ως εξής: “Δίκαιη είναι κάθε πράξη η οποία ή σύμφωνα με τον γνώμονα της οποίας, η ελευθερία του καθενός μπορεί να συνυπάρξει με την ελευθερία κάθε άλλου σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο”⁸². Σύμφωνα με έναν “καθολικό νόμο” – εδώ είναι το σημείο κλειδί που θέτει ο Kant, για το τι είναι δίκαιο – έναν τρόπο, τουτέστιν, ένα είδος δέσμευσης που θα ισχύει γενικά για όλους και σε όλες τις ανάλογες περιπτώσεις, ώστε καθένας να προσαρμόζει τις ελεύθερες αλλά αυτοπεριοριζόμενες πράξεις του για να μην βλάψει την ελευθερία που “καθολικά” επιζητούμε: όχι μόνο για τον εαυτό μας αλλά και για κάθε άλλον στη θέση του εαυτού μας. Η αρχή αυτή καθιερώνει και σε επίπεδο πρακτικής εφαρμογής του δικαίου έναν καθοδηγητικό μίτο για τη συγκρότηση κάθε εξωτερικού νόμου, ο οποίος καθίσταται αναγκαίος στις εξωτερικές σχέσεις των ανθρώπων. Καθότι στην αστική κοινωνική κατάσταση τόσο η ελευθερία όσο και η ιδιοκτησία αποτελούν μεν γενικεύσιμο αίτημα προερχόμενο από το φυσικό δίκαιο και τον Λόγο, πλην όμως δεν είναι ασφαλείς χωρίς εξωτερικούς εξαναγκαστικούς νόμους. Αυτό αποτελεί και το μέγιστο ζήτημα που η φύση θέτει στον άνθρωπο (τελολογικά), να εγκαθιδρυθεί ένα “τελείως δίκαιο πολίτευμα”⁸³ που θα έχει την ακατανίκητη δύναμη να οριοθετεί με εξωτερικούς νόμους την ανθρώπινη δράση και συγχρόνως θα επιτρέπει τη μέγιστη ελευθερία του καθενός ξεχωριστά. Μία ελευθερία υπό εξωτερικούς νόμους που θα επιτρέπει την ανάπτυξη όλων των καταβολών με τις οποίες έχει η φύση προικίσει τον άνθρωπο. Και τούτο όχι μόνο εξαιτίας του ανταγωνιστικού χαρακτήρα αυτής της κοινωνίας αλλά και λόγω της αισθητηριακής φύσης του ατόμου, που καθιστά τον άνθρωπο κακοήθη⁸⁴, εγωιστή, επιρρεπή σε ποικίλες απολαύσεις και φυγόπονο, με άλλα λόγια ικανό να πράττει και ενάντια σ’ αυτό που ο ηθικός νόμος επιτάσσει.

---

82. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § Γ, σ. 51. Βλ. και ανάλογες διατυπώσεις του Kant περί δικαίου και νομοθεσίας στο κείμενο *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ.12. Και επίσης στο βιβλίο της *Θρησκείας*, ό.π., σ.183.

83. Kant, Immanuel (1971), *Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό*, στο: *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα, σ. 30.

84. Την κακοήθεια αυτή του ανθρώπου καθιστά ορατή η σχέση μεταξύ διαφορετικών λαών που βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση, όπως παρατηρεί ο Kant στο δοκίμιο για την *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 75.

Η ελευθερία σε σχέση προς το δίκαιο είναι, όπως σημειώνει ο Kant, “αυτό το μοναδικό, πρωταρχικό και έμφυτο εντέλει δικαίωμα”⁸⁵ που έχει κάθε μέλος της κοινωνίας ως άνθρωπος. Αυτό το έμφυτο δικαίωμα καθώς και οι ιδιότητες που απορρέουν από αυτό είναι που καθιστούν κάποιον υποκείμενο δικαίου, άξιο δηλαδή να είναι φορέας δικαιωμάτων τα οποία προστατεύονται από τον νόμο, αλλά και ικανό καταλογισμού όταν με δική του υπαιτιότητα πλήττει τα δικαιώματα των άλλων. Από αυτή τη θεμελιώδη συνθήκη που καθιστά το άτομο φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, ο Kant θα προχωρήσει στη βασική διάκριση του εξωτερικού (θεσπισμένου) δικαίου σε δύο μεγάλους κλάδους: το ιδιωτικό δίκαιο και το δημόσιο δίκαιο. Το εξωτερικό αυτό δίκαιο συνοδεύεται (οφείλει να ασκείται) από μια δημόσια εξουσία εξαναγκασμού η οποία προσιδιάζει προς τη γενική ελευθερία, εφόσον η εξουσία αυτή του κράτους έχει συγκροτηθεί στη βάση του κοινωνικού συμβολαίου που συνάπτουν ελεύθερα οι άνθρωποι ώστε να συμβιώνουν σε μια κατάσταση δικαίου. Το ιδιωτικό δίκαιο αφορά σε σχέσεις μεταξύ ατόμων που μπορούν να αναπτυχθούν και στη φυσική κοινωνική κατάσταση χωρίς όμως τη νομική προστασία που τυγχάνουν μέσα σε μια οργανωμένη αστική πολιτική κατάσταση, δηλαδή μέσα στο κράτος. Ενώ, το δημόσιο δίκαιο αφορά τις νομικές σχέσεις που αναπτύσσονται μετά την πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας – μετά τη μετάβαση δηλαδή σε οργανωμένους πολιτικούς θεσμούς, θεσμούς δικαιοσύνης, θεσμούς διοικητικούς, δημόσιας ασφάλειας κτλ. –, το οποίο ορίζει τα ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας της πολιτείας και τις σχέσεις μεταξύ πολιτών και κράτους (δικαιώματα, υποχρεώσεις). Στο σημείο αυτό, να σημειώσουμε ότι στην καντιανή θεωρία του δικαίου είναι εμφανής η επιρροή διαφορετικών και σημαντικών παραδόσεων που αφορούν το δίκαιο. Πρώτα του φυσικού δικαίου⁸⁶, όπως είναι αναμενόμενο εξάλλου κατά την περίοδο που γράφει ο Kant, το οποίο πλέον θεμελιώνεται σε αρχές του ορθού Λόγου. Σημαντική επίσης πηγή αποτελεί το ρωμαϊκό δίκαιο όπως και τα φιλοσοφικά αποφθέγματα⁸⁷ σπουδαίων Ρωμαίων νομοδιδασκάλων (βλ. Ουλπιανό, Κικέρωνα κ.ά). Με χαρακτηριστικό τρόπο ο Kant μεθερμηνεύει τα παραγγέλματα δικαίου

---

85. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 59.

86. Βλ. σχετικές αναφορές από Κ. Ανδρουλιδάκη ο οποίος γράφει: “Η καντιανή θεωρία του δικαίου συνιστά τη μετεξέλιξη και μετατροπή του φυσικού δικαίου σε έλλογο δίκαιο (ή δίκαιο του Λόγου) ή, ακριβέστερα, την ολοκλήρωση και τελείωση του δικαίου αυτού”, στο: Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, επιλεγόμενα, ό.π., σ. 369. Και επίσης από Θ. Γκιούρα: “Το φυσικό δίκαιο μετατρέπεται (ορθότερα: αναβαθμίζεται) από τον Kant σε δίκαιο του ορθού Λόγου, σε έλλογο δίκαιο”, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, εισαγωγή, σ. 33.

87. Μια πλειάδα αποφθεγμάτων που προέρχονται από τη ρωμαϊκή παράδοση και τους Ρωμαίους νομοδιδασκάλους και φιλοσόφους έχουν μείνει γνωστά μέσω της λατινικής γλώσσας μέχρι και σήμερα. Κωδικοποιούν και συνοψίζουν, ως επί το πλείστον μέσα σε σύντομες φράσεις – απαύγασμα μεγάλης σοφίας και κριτικού στοχασμού –, τι είναι ηθικά ορθό και τι είναι δίκαιο, επιβεβαιώνοντας κατά κάποιον τρόπο τα συμπεράσματα του ορθού Λόγου.

του Ουλπιανού, θέτοντας τη δική του διαίρεση των γενικών καθηκόντων του δικαίου: Κατά πρώτον, “*Η έννομη εντιμότητα (honestas iuridica)* συνίσταται σε τούτο: να διατηρεί κανείς στις σχέσεις του με τους άλλους την αξία του ως ανθρώπου”. Δεύτερον, “*Μην αδικείς κανένα, ακόμη κι αν έπρεπε εξ αυτού του λόγου να διακόψεις κάθε δεσμό με τους άλλους και να αποφεύγεις κάθε κοινωνία (lex iuridica)*”. Τρίτον, “*Να εισέλθεις σε μια κατάσταση στην οποία μπορεί να διασφαλίζεται για τον καθένα ό,τι του ανήκει έναντι καθενός άλλου*” (*lex iustitiae*)⁸⁸. Με βάση αυτές τις βασικές αρχές και κατευθυντήριες γραμμές ο Kant θα προχωρήσει στη συστηματική ανάπτυξη πρώτα του ιδιωτικού δικαίου, και κατόπιν του δημοσίου δικαίου στο οποίο περιλαμβάνει το διεθνές και το επονομαζόμενο κοσμοπολιτικό δίκαιο. Στο ιδιωτικό δίκαιο κεντρικό θέμα αποτελεί η ιδιοκτησία, “το εξωτερικό *Δικό μου και Δικό σου εν γένει*”. Εδώ ο Kant αναπτύσσει τους όρους με τους οποίους είναι δυνατή η αντίληψη ενός εξωτερικού αντικειμένου υπό την κατοχή ενός ανθρώπου, με την έννοια της αισθητής και της νοητής νομής ενός πράγματος. Με ποιους τρόπους περιέρχεται στην κατοχή κάποιου ένα εξωτερικό αντικείμενο, πώς καθιερώνονται τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, πώς διενεργούνται οι συναλλαγές και πώς συνάπτονται οι διάφορες συμβάσεις μεταξύ μεμονωμένων ατόμων. Εκτός από τα στοιχεία εμπράγματος και ενοχικού δικαίου, ο Kant αναφέρεται επίσης και σε πλευρές του ιδιωτικού δικαίου (σημερινός αστικός κώδικας) που έχουν να κάνουν με το οικογενειακό δίκαιο, τις κληρονομίες, τις δωρεές κ.ά. Όλες οι σχέσεις που ρυθμίζονται στο ιδιωτικό δίκαιο, και ιδίως η δυνατότητα ιδιοκτησίας, αναφέρει ο Kant, μπορούν να συναφθούν και σε συνθήκες φυσικής κατάστασης. Όμως, η ανυπαρξία δημόσιας δικαιοσύνης τις καθιστά ευπρόσβλητες και προσωρινές. “Στην φυσική κατάσταση μπορεί βέβαια να υφίσταται κάτι εξωτερικό δικό μου και δικό σου αλλά μόνο *προσωρινώς*”⁸⁹. Προκύπτει επομένως μια έλλογη απαίτηση μετάβασης σε μια αστική πολιτική κατάσταση, στην οποία θα υπάρχει προστασία και ασφαλής κατοχύρωση των κτήσεων από μια δημόσια αρχή. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Kant: “Οφείλεις, λόγω της κατάστασης της αναπόφευκτης συνύπαρξης με όλους τους άλλους, να εξέλθεις από τη φυσική κατάσταση και να μεταβείς στην έννομη κατάσταση, δηλαδή στην κατάσταση της διανεμητικής δικαιοσύνης”⁹⁰. Η ύπαρξη του κράτους, συνεπώς, εξασφαλίζει τους όρους απονομής του ιδιωτικού δικαίου, και εν γένει του τι είναι νόμιμο και τι όχι στις μεταξύ των ιδιωτών σχέσεις.

---

88. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 59.

89. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § 9, σ. 79.

90. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § 42, σ. 140.

Ακολούθως ο Kant εστιάζει στο δημόσιο δίκαιο⁹¹, που απαρτίζεται από ένα σύστημα νόμων που πρέπει διέπουν την λειτουργία και οργάνωση του πολιτικού μηχανισμού ονόματι κράτος. Δηλαδή, σε αυτό που αφορά το Σύνταγμα μιας πολιτείας, το οποίο ορίζει τι είναι δίκαιο για ένα σύνολο ανθρώπων που συγκροτούνται υπό μια κοινή βούληση. Εκτενέστερη αναφορά γι' αυτό το δημόσιο σύστημα δικαίου και την πολιτική οργάνωση του ρεπουμπλικανικού κράτους, θα γίνει στο αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας (βλ. κεφάλαιο 5: Η θεωρία του Kant για το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα). Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κρατών, ο Kant παρουσιάζει ένα σύστημα έννομης τάξης και συμπεριφοράς που θα βασίζεται σε αρχές του ορθού Λόγου, της ελευθερίας και της ισότητας μεταξύ των διαφορετικών λαών. Ούτως ώστε να γίνει εφικτό το αγαθό μιας ειρηνικής συμβίωσης ανάμεσα στους λαούς. Οι αναφορές για το δημόσιο διεθνές (*ius gentium*) και το κοσμοπολιτικό δίκαιο (*ius cosmopoliticum*) ξεκινούν από δύο απλές παραδοχές: Πρώτον, τα κράτη ως μονάδες κατά τις μεταξύ τους σχέσεις βρίσκονται σε μια κατάσταση ανάλογη με αυτή των ανθρώπων πριν από τη συγκρότηση του πρωταρχικού συμβολαίου, δηλαδή σε μια φυσική κατάσταση, σε μια μορφή άνομης ελευθερίας· όπου επικρατεί ο πόλεμος και το δίκαιο του ισχυρότερου. Και δεύτερον, οι λαοί βρίσκονται από κοινού πάνω στην περιορισμένη επιφάνεια της Γης, όπου υπάρχει διαρκής αλληλεπίδραση και δυνατότητα σύναψης ποικίλων σχέσεων μεταξύ τους. Αναπόφευκτα κάθε τοπική διαμάχη ή βιαιοπραγία δημιουργεί κύματα επιπτώσεων και στον υπόλοιπο κόσμο. Γι' αυτούς τους λόγους είναι επιτακτική η ανάγκη δέσμευσης σε αρχές δικαίου με διεθνή εφαρμογή, ένα είδος συντάγματος για μια διεθνή ένωση κρατών (ελεύθερη ομοσπονδία) στην οποία τα κράτη θα μπορούν να επιλύσουν και να υπερβούν τις διαμάχες τους πολιτισμένα, δίχως όμως την παρουσία κάποιας κυρίαρχης εξουσίας (όπως στην περίπτωση ενός μεμονωμένου κράτους)⁹². Τα έξι προκαταρκτικά άρθρα που διατυπώνει ο Kant στην *Αιώνια Ειρήνη*⁹³, θέτουν ένα τέτοιο πλαίσιο θεμελιωδών αρχών εντός του οποίου πρέπει να διεξάγεται η διεθνής πολιτική των κρατών. Μολαταύτα, η ανάπτυξη της θεωρίας του διεθνούς δικαίου, δεν περιορίζεται μόνο στη θέσπιση κανόνων, περιλαμβάνει ευρύτερες κριτικές επισημάνσεις του Kant αναφορικά με ζητήματα που αφορούν αντιμαχόμενες χώρες και τη συμπεριφορά των ισχυρών κρατών. Κατά τη διεξαγωγή πολέμου ή κατά τη σύναψη συνθηκών ειρήνης μεταξύ κρατών, ενδεχόμενες πρακτικές καταδολίευσης και σκόπιμης ταπείνωσης των αντιπάλων προκαλούν έναν φαύλο κύκλο ανυπέρβλητης

91. Περιλαμβάνεται στο δεύτερο μέρος της *Θεωρίας του δικαίου*, στο: Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., §§ 43-62, σ. 143.

92. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § 54, σ. 184.

93. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 49-59.

διχόνοιας στο ανθρώπινο γένος. Καταδικαστέες είναι επίσης οι πρακτικές εκμετάλλευσης και η αποικιακή πολιτική που χαρακτηρίζει κάποιες χώρες, με τη χρήση κάθε λογής προφάσεων για να δικαιολογήσουν την άδικη πολιτική τους έναντι άλλων λαών⁹⁴.

Η θέσπιση ορθών κανόνων απαιτεί και το κατάλληλο πολιτικό περιβάλλον· το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα σε κάθε μεμονωμένο κράτος είναι αυτή η πρωταρχική προϋπόθεση για να εδραιωθεί το διεθνές και το κοσμοπολιτικό δίκαιο. Μέσω των οποίων εγκαθιδρύεται μια έννομη τάξη που περιλαμβάνει ένα σύνολο αρχών και δικαιωμάτων που ρυθμίζουν τις σχέσεις της παγκόσμιας συμμαχίας λαών, διανοίγοντας, έτσι, το δρόμο σε μια διαρκή ειρήνη. Δίχως, όμως, τον εξαναγκασμό κάποιου κυρίαρχου κυβερνήτη, αλλά με την ελεύθερη αυτοδέσμευση κάθε μέλους – κράτους της ομοσπονδίας⁹⁵.

---

94. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § 54, σ. 184. Πρβλ. τις αναφορές του Kant για τα ισχυρά ευρωπαϊκά εμπορικά κράτη της εποχής απέναντι σε ξένες χώρες, στο: Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 82-83.

95. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 81-86. Πρβλ. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § 62.

4. Το ζήτημα της αντίστασης στην πολιτική θεωρία του Kant

Ως υπέρτατο κριτήριο ελέγχου για την ορθή κρίση του νομοθέτη, ο Kant ορίζει το εάν έχει η ψήφιση ενός νόμου τη συγκατάθεση ολόκληρου του λαού. Μια τέτοια πράξη του λαού, για πολλούς λόγους, είναι μεν αμφίβολο έως και αδύνατο να πραγματώνεται αντικειμενικά, αλλά ως αρχή καθοδήγησης της νομοθετικής βούλησης έχει δίχως άλλο έλλογη βάση και μεγάλη πολιτική αξία. Σύμφωνα με την ιδέα του πρωταρχικού συμβολαίου που στόχο έχει να δεσμεύσει συναινετικά το σύνολο της κοινωνίας σε αρχές δικαίου, ένας νόμος μόνο τότε θεωρείται έγκυρος και δίκαιος, εάν και εφόσον, είναι αποτέλεσμα της ενιαίας καθολικής βούλησης του λαού. Τι γίνεται όμως στις πιθανές περιπτώσεις εκείνες που η κρίση του νομοθέτη σφάλει, ή όταν θυσιάζεται η ευδαιμονία του λαού, ή όταν ο επικεφαλής του κράτους αντιμετωπίζει βάνουσα και με σκληρότητα τους υπηκόους; Επιτρέπεται τότε ο λαός να προβάλλει αντίσταση ενάντια στη νόμιμη κυβέρνηση; Στο κείμενο *Περί θεωρίας και πράξης*, ο Kant, απαντώντας στο ερώτημα αυτό δηλώνει κατηγορηματικά ότι, “κάθε αντίσταση ενάντια στην ανώτατη νομοθετική δύναμη, κάθε υποκίνηση των υπηκόων προς έμπρακτη έκφραση της δυσαρέσκειας τους, κάθε εξέγερση που εκδηλώνεται με ανταρσία, είναι το χειρότερο έγκλημα και αξίζει τη μεγαλύτερη τιμωρία: διότι καταστρέφει τα θεμέλια της κοινοπολιτείας. Αυτή δε η απαγόρευση είναι άνευ όρων, [...] ακόμη και σε περίπτωση παραβίασης του πρωταρχικού συμβολαίου”⁹⁶. Η ιδέα του συμβολαίου δεν είναι επομένως, σύμφωνα με τον Kant, μια συμβατική συμφωνία στην οποία κανείς εισέρχεται ή εξέρχεται κατά το δοκούν, και την οποία καθένας διακόπτει όποτε θεωρήσει ότι αντιστρατεύεται τα ιδιαίτερα συμφέροντά του, εν αντιθέσει, αποτελεί την αρχή συγκρότησης του κράτους, την αρχή που εξασφαλίζει τα αναφαίρετα δικαιώματα των πολιτών. Και ως τέτοια αρχή την οποία αντιπροσωπεύει ο επικεφαλής του κράτους, εάν πληγεί με τη βία από τον λαό, παύει να επιτελεί τον ρόλο για τον οποίο έχει συγκροτηθεί. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που ο Kant απορρίπτει τη δικαίωμα του λαού για έμπρακτη αντίσταση. Διότι στρέφεται ενάντια στους όρους που εξασφαλίζουν πολιτικά την προστασία του δικαίου και ο λαός επιστρέφει στη φυσική κατάσταση όπου δεν υπάρχει δημόσιο δίκαιο. Η κοινοπολιτεία⁹⁷ δηλαδή θεωρείται ύψιστο αγαθό που δεν πρέπει να τεθεί

96. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 19.

97. Σε άλλο σημείο του κειμένου *Περί θεωρίας και πράξης*, ο Kant αναφέρει: η κοινοπολιτεία θεωρούμενη από πατριωτική σκοπιά οφείλει να προστατεύεται ως μητρική αγκάλη που περιβάλλει με στοργή τους πάντες και πρέπει να παραδοθεί στις επόμενες γενεές ως ακριβό ενέχυρο, και όχι να την μεταχειρίζονται κατά την αρέσκεια ή το ίδιον όφελος. Αυτό τον πατριωτικό τρόπο σκέψης, όλα τα μέλη του λαού πρέπει να ακολουθούν, μη εξαιρουμένου του επικεφαλής. Στο: *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ.13.

σε κίνδυνο, δεν πρέπει ο λαός να επιστρέψει σε κατάσταση αναρχίας, ακόμη και αν ο επικεφαλής του κράτους από άγνοια, πλάνη ή άλλη αιτία έχει καταπατήσει τους όρους του συμβολαίου. *Salus publica suprema civitatis lex est* [η κοινή σωτηρία είναι ο υπέρτατος νόμος της πολιτείας], θεμελιώδης όρος δηλαδή της ελευθερίας του λαού είναι η διατήρηση του έννομου συντάγματος. Μόνο μέσα στην έννομη τάξη της συγκροτημένης πολιτείας, κάθε υπήκοος έχει την ευχέρεια να επιδιώκει ελεύθερους σκοπούς, υπό την αίρεση πάντα πως δεν πλήττει τα δικαιώματα των υπολοίπων συνυπηκόων⁹⁸. Γενικά, η καντιανή πραγματεύση του θέματος προσανατολίζεται στην αναζήτηση μιας αρχής που θα πλαισιώνει θεωρητικά την άρνηση ενός λαϊκού δικαιώματος αντίστασης, και επιπλέον θα καθοδηγεί πρακτικά τόσο την ανώτατη εξουσία, όσο και τους υπηκόους μέσα στο κράτος. Αυτή δεν μπορεί να είναι, σύμφωνα με τον Kant, η αρχή της ευδαιμονίας αλλά η αρχή του δικαίου. Στη βάση αυτής της αρχής απορρίπτονται, από τον Kant, άλλες φυσικοδικαϊκές θέσεις που είτε τάσσονται υπέρ είτε κατά ενός τέτοιου δικαιώματος αντίστασης του λαού. Οι μεν πρώτοι παρακινούν τον λαό (βλ. Achenwall⁹⁹) και τον οδηγούν στην ανομία, ορμώμενοι από λανθασμένη εκτίμηση στην κρίση τους για το πως πρέπει να γίνει αντιληπτή η κατάσταση δικαίου μέσα στο κράτος. Ενώ άλλοι αποστερούν (βλ. Hobbes¹⁰⁰) τον λαό από τα αναφαίρετα δικαιώματά του, θεωρώντας πως ο μονάρχης δεν δεσμεύεται απέναντι στον λαό με το ίδιο συμβόλαιο με το οποίο συγκροτήθηκε η κοινοπολιτεία. Εδώ η ανώτατη κρατική εξουσία παρουσιάζεται απρόσβλητη σε οποιαδήποτε σκέψη αντίθεσης, με τον κίνδυνο περαιτέρω ολίσθησης στη βαναυσότητα και την αδικία, που αντί να μειώνεται γίνεται ολοένα και πιο πιθανός. Στον αντίποδα αυτών των παραδοχών, ο Kant, εστιάζει την προσοχή του προς τη θεσμική προστασία της αρχής του δικαίου μέσα στο κράτος. Δεν αποκλείει τη συγκυριακή ύπαρξη ακατάλληλων προσώπων σε θέσεις εξουσίας, ούτε το ενδεχόμενο σοβαρών αντιθέσεων μεταξύ λαού και ανώτατης εξουσίας. Αντιθέσεις που ίσως προκαλέσουν σοβαρές κρίσεις στο κράτος, αλλά διερωτάται εάν καταλυθεί η ανώτατη αρχή στην οποία εδράζεται το δίκαιο, τότε κάθε απονομή δικαίου θα καθίσταται ατελής, επομένως και η διαφορά ανάμεσα στον λαό και την ανώτατη εξουσία θα είναι ανεπίλυτη. Ο νόμος έχει ισχύ, όπως και το δημόσιο δίκαιο, μόνο όταν συνοδεύεται από μια δύναμη ικανή – τη δύναμη του κράτους – να καταπνίγει κάθε εσωτερική αντίσταση, που θα αποσκοπούσε στην καταστροφή κάθε αστικού συντάγματος, της μοναδικής κατάστασης που οι άνθρωποι έχουν δικαιώματα¹⁰¹. Δίχως δηλαδή τον θεσμό της ανώτατης εξουσίας δεν

98. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 18.

99. *Ius Naturae. Editio Vta. Pars posterior*, §§ 203-206.

100. *De Cive*, cap. 7, § 14.

101. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 19.

μπορεί να συγκροτηθεί πρακτικά, να πάρει συγκεκριμένη μορφή και να μπορεί να πραγματώνεται η γενική βούληση. Αυτός είναι ο λόγος που δεν θα μπορούσε να υπάρξει ρητή πρόβλεψη ενός τέτοιου δικαιώματος αντίστασης στο σύνταγμα μιας χώρας, επί παραδείγματι στο σύνταγμα της Μεγάλης Βρετανίας, αναφέρει ο Kant, χωρίς αυτό να είναι πραγματική αντίφαση. Για την αποφυγή, επομένως, μιας αντιφατικής διατύπωσης που θα προερχόταν μάλιστα από μια δημόσια βούληση, οι θεμελιωτές του βρετανικού συντάγματος αποσιώπησαν πλήρως τη δυνατότητα εξέγερσης και το δικαίωμα εκθρόνισης, και επινόησαν την εθελοντική παραίτηση του μονάρχη που επιδίωκαν να διώξουν¹⁰². Στο σημείο αυτό ο Kant, διατυπώνει με τη δέουσα προσοχή και με εκατέρωθεν επιφυλάξεις, αφού υπαινίχθηκε πρώτα το ενδεχόμενο εθελοντικής αποχώρησης του μονάρχη από την ανώτατη εξουσία, την πρότασή του προς τον λαό και την εξουσία αντίστοιχα. “Ενώ πιστεύω πως δεν πρέπει να κατηγορηθώ ότι κολακεύω υπερβολικά τους μονάρχες δηλώνοντας ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιείται βία εναντίον τους: ομοίως ελπίζω πως δεν θα κατηγορηθώ ότι υποστηρίζω υπερβολικά τον λαό, όταν λέω ότι και αυτός έχει τα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματά του ενάντια του επικεφαλής του κράτους, αν και αυτά δεν μπορεί να είναι δικαιώματα εξαναγκασμού”¹⁰³. Και επειδή κάθε άνθρωπος δικαιούται να κρίνει ο ίδιος για τα δικαιώματά του, ο Kant προτείνει: “να έχει το δικαίωμα ο πολίτης να δημοσιοποιεί την άποψη του για όποιο μέτρο του κυβερνήτη θεωρεί ότι αποτελεί αδικία προς την κοινοπολιτεία¹⁰⁴. Πράγμα που καθιστά και τη γνώση του ίδιου του κυβερνήτη επάνω σε πολλά ζητήματα πιο πλήρη. Ένας ακόμη πρόσθετος λόγος για να έχει το συγκεκριμένο δικαίωμα αυτό και τη συγκατάθεση του κυβερνήτη.

Στη *Μεταφυσική των ηθών* η καντιανή επιχειρηματολογία για το θέμα της αντίστασης ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τις βασικές γραμμές που είχε υποδείξει στο κείμενο *Περί θεωρίας και πράξης*. Εδώ, ο Kant, απαντά στο δίλημμα πως πρέπει να αλλάζει ένα παρεκβατικό πολίτευμα και στο ερώτημα αν νοείται μετά από επανάσταση η εγκαθίδρυση νόμιμου πολιτεύματος. Η μεσολάβηση του ιστορικού χρόνου ανάμεσα στα δυο κείμενα επιβάλλει στον Kant, και επιτρέπει ταυτόχρονα, να προσεγγίσει διεξοδικότερα και πιο εστιασμένα πολλές πλευρές του φαινομένου. Έτσι, προχωρεί σε επισημάνσεις σχετικά με τις εναλλακτικές επιλογές του λαού απέναντι στις εξουσιαστικές παρεκκλίσεις, καθώς και σε μια αποτίμηση της πορείας της Γαλλικής Επανάστασης που, ως συμβάν, συνδέεται ρητώς με το ζήτημα της αντίστασης του λαού. Επαναλαμβάνεται και εδώ το επιχείρημα του Kant πως κάθε απόπειρα εξέγερσης του λαού απέναντι στη νόμιμη εξουσία

102. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 22. Πρβλ.

103. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 22.

104. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 22.

εμπεριέχει λογική αντίφαση (στη διένεξη μεταξύ λαού και ηγεμόνα, δεν υπάρχει αντικειμενικός και αμερόληπτος δικαστής), αλλά είναι και ηθικά ανεπίτρεπτη καθώς εκλαμβάνεται ως απόπειρα εσχάτης προδοσίας. Εναλλακτικά οι υπήκοοι έχουν τη δυνατότητα να εγείρουν ενστάσεις κατά των αδικιών, μέσω της θεσμικής διαδικασίας των αντιπροσώπων του λαού στο κοινοβούλιο. Επίσης, δεν αποκλείεται η ανάγκη αλλαγής ενός παρεκβατικού πολιτεύματος, αυτή, όμως, πρέπει να γίνει εκ των άνωθεν και δεν αφορά συνολικά το πολίτευμα. Σύμφωνα με την διατύπωση του Kant: “Μια αλλαγή [...] μπορεί να λάβει χώρα μόνον από τον ίδιο τον κυρίαρχο μέσω μεταρρύθμισης, και όχι από τον λαό μέσω επανάστασης, και όταν συμβαίνει μπορεί να αφορά μόνο στην εκτελεστική εξουσία και όχι στη νομοθετική¹⁰⁵”. Με αφορμή αυτές τις επισημάνσεις, ο Kant δεν δίστασε να αδράξει την ευκαιρία για να αναδείξει βασικές πολιτικές στρεβλώσεις του φιλελεύθερου προτύπου. Από τη μια πλευρά σημειώνει, οι κοινοβουλευτικοί αντιπρόσωποι του λαού, “οι εγγυητές της ελευθερίας και των δικαιωμάτων”, χειραγωγούνται από την εκάστοτε κυβέρνηση με διάφορα ανταλλάγματα (όπως, κατάληψη θέσεων στον κρατικό μηχανισμό), ενώ και το λεγόμενο μετριοπαθές πολίτευμα δεν είναι παρά μια απλή χίμαιρα, καθώς, εξυπηρετεί μόνο την επίφαση μιας αντιπολίτευσης που έχει παραχωρηθεί στον λαό για να συγκαλύψει τις εξουσιαστικές αυθαιρεσίες¹⁰⁶. Ο Kant επανέρχεται και στο θέμα της εκθρόνισης του βασιλιά μέσω εξαναγκασμού σε εκούσια παραίτηση, για το οποίο μπορεί ο λαός να επικαλεστεί το *δίκαιο έκτακτης ανάγκης* (casus necessitatis). Ανοίγεται πάλι εδώ, μια πιθανότητα που ακροθιγώς είχε επισημανθεί στο κείμενο *Περί θεωρίας και πράξης*: ο λαός ορμώμενος από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης που ενεργοποιείται από τον φόβο επιστροφής στην εξουσία ενός σκληρού μονάρχη και εκδίκησης του επαναστατημένου λαού, προβαίνει ο ίδιος σε άδικες ενέργειες. Ο φόβος, επομένως, της εκδίκησης του κράτους που ίσως αναβίωνε κάποτε, προκαλεί την οργισμένη αλλά αναιτιολόγητη πράξη της εκτέλεσης του μονάρχη (βλ. εκτέλεση Καρόλου Α΄ ή του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄). Δίχως αμφιβολία, όμως, όπως δείχνουν οι διατυπώσεις του Kant, η εκτέλεση με το ιστορικό βάρος που την ακολουθεί και τη φρίκη που δημιουργεί η δημόσια θέα ενός νεκρού μονάρχη, “Θεωρείται έγκλημα το οποίο παραμένει στους αιώνες και δεν μπορεί ποτέ να διαγραφεί (crimen immortale, inexprabile), [...]” και, “Σαν μια άβυσσος χωρίς επιστροφή, σαν μια αυτοκτονία του κράτους, μοιάζει να είναι ένα έγκλημα που δεν δικαιούται καμία συγχώρεση”¹⁰⁷. Σε ένα ακόμη χωρίο της *Μεταφυσικής των ηθών*, ο Kant, επανακάμπτει στο

105. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 49, Α, σ. 202.

106. Βλ. νύξεις του Kant για τη συνταγματική μοναρχία. Στο: *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 49, Α, σ. 200.

107. Βλ. τις διεξοδικές αναπτύξεις του Kant για την εκτέλεση του επικεφαλής του κράτους, την οποία ως ποινή θεωρεί αντίθετη σε κάθε έννοια δικαίου. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*,

ζήτημα επανάσταση ή μεταρρύθμιση. Στην τελευταία παράγραφο που αφορά το *Δίκαιο του κράτους* (§ 52)¹⁰⁸, προβαίνει σε μια συνολική επαναδιατύπωση του θέματος. Ναι μεν είναι καταδικαστέα μια ενεργητική αντίσταση από τον λαό, εάν όμως προκύψει μια κατάσταση όπως στην επαναστατημένη Γαλλία όπου η μοναρχική εξουσία πέρασε στα χέρια του λαού, τότε δεν νοείται επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς. Τόσο οι υπήκοοι, όσο και ο εκθρονισμένος μονάρχης οφείλουν να υποταχθούν στη νεοϊδρυθείσα κατάσταση. Όλη αυτή η παράθεση μπορεί να νοηθεί ως προειδοποίηση και υπόδειξη μιας έλλογης εναλλακτικής επιλογής που δεν ενέχει όλες τις απροσδιοριστίες και τις ενδεχόμενες φρικαλεότητες μιας εξέγερσης. Αυτό το νόημα έχει η πρόταση του Kant προς τον ηγεμόνα να αλλάζει το σύνταγμα του κράτους όποτε αυτό αποκλίνει από τους όρους του πρωταρχικού συμβολαίου. Μάλιστα τούτο δεν νοείται με προσχηματικό τρόπο ή με απλή αλλαγή της μορφής του πολιτεύματος, αλλά να γίνει σύμφωνα με το πνεύμα που επιτάσσει η ιδέα του πρωταρχικού συμβολαίου. “Να καταστήσει, δηλαδή, το είδος της διακυβέρνησης αντίστοιχο προς εκείνη την ιδέα, και ότι – σε περίπτωση που αυτό δεν μπορεί να γίνει αμέσως – θα πρέπει να τη μεταβάλλει σταδιακά και διαρκώς προς εκείνη την κατεύθυνση, ώστε να συμπίπτει ως προς το αποτέλεσμα της με το μοναδικό νόμιμο πολίτευμα, δηλαδή εκείνο της καθαρής πολιτείας, [...] αυτό που καθιστά μόνον την ελευθερία αξίωμα και συνθήκη κάθε εξαναγκασμού, όπως απαιτείται για το νόμιμο σύνταγμα του κράτους, [...]”¹⁰⁹. Αξιοσημείωτη πάντως είναι η συνέπεια (ή αλλιώς, η επιμονή) του Kant σε ορισμένες πολιτικές θέσεις, χωρίς αυτό να φανερώνει κάποια δογματική ακαμψία, και παρά τις όποιες ενστάσεις, διαφωνίες ή ερωτηματικά που μπορούν να τεθούν· μπορεί και στέκεται στη σωστή απόσταση από τα πράγματα, αναθεωρεί κριτικά ορισμένες παραδοχές και αντλεί από την ιστορία το κεντρικό και ουσιαστικό της νόημα, αφαιρώντας τα όποια συγκυριακά και δευτερεύοντα στοιχεία. Σε ένα από τα πρώιμα πολιτικά του κείμενα, αυτό του *Διαφωτισμού*, η αντίθεσή του για τα αποτελέσματα μιας επανάστασης είναι προφανής: “Με μια επανάσταση θα πραγματοποιηθεί ενδεχομένως η πτώση ενός προσωπικού δεσποτισμού και κάποιας κερδοθηρικής ή εξουσιομανούς καταπίεσης, αλλά ποτέ δεν θα πραγματοποιηθεί πραγματική μεταρρύθμιση του τρόπου σκέψης· αλλά απλώς νέες προκαταλήψεις, μαζί με τις παλιές, θα χρησιμεύσουν ως δεσμά του μεγάλου ασυλλόγιστου πλήθους”¹¹⁰. Για να φθάσουμε σε μεταγενέστερά του έργα, και καθώς η Επανάσταση έχει συθέμελα κλονίσει όλους τους παλαιούς θεσμούς και έχει φέρει τους λαούς απέναντι στη

ό.π., § 49, Α, υποσ. 1, σ. 201-202.

108. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 52, σ. 220.

109. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 52, σ. 221.

110. Βλ. στο δοκίμιο *Διαφωτισμός*, ό.π., σ.2. .

μοναρχία, να εκφράζεται με θέρμη, όχι βέβαια για τις βίαιες πρακτικές, αλλά για την ορμή του δικαίου που επέρχεται μέσω της εξέγερσης του λαού. Στην *Αιώνια Ειρήνη*, το επαναστατικό φαινόμενο¹¹¹ είτε έχει προκύψει ως αντίδραση σε ένα κακό πολίτευμα είτε από τη ίδια τη φύση οφείλει να γίνεται δεκτό προς θετικό αναστοχασμό. Πρέπει, δηλαδή, να μετουσιωθεί σε ένα είδος πολιτικής σοφίας που χρειάζεται στις ηγεσίες των κρατών, ώστε να στραφούν με φρόνηση προς την μεταρρύθμιση του πολιτεύματος σύμφωνα με τις αρχές του Λόγου, το οποίο κατόπιν θα συμβάλλει στην άρση του επιθετικού πολέμου αλλά και στην εδραίωση μιας καθολικής ειρήνης μεταξύ των κρατών. Η προσπάθεια ακολούθως, του Kant, να απαντήσει εκ μέρους του ορθού Λόγου στο καίριο ερώτημα εάν από ηθικής άποψης το ανθρώπινο γένος ευρίσκεται σε πρόοδο ή οπισθοδρόμηση, έφερε για ακόμη μια φορά στο κέντρο του ενδιαφέροντός του το θέμα της εξέγερσης απέναντι στην εξουσία. Έτσι, αναπόφευκτα στην *Διένεξη των σχολών*, το τεκμήριο που χρειαζόταν ο κριτικός φιλόσοφος για την επιβεβαίωση της ηθικής προόδου του ανθρώπινου γένους θα αναζητηθεί ακριβώς στη διαδικασία εκείνη που μερικά χρόνια νωρίτερα είχε απορριφθεί ως ατελέσφορη, δηλαδή την επανάσταση ενός λαού. Η Γαλλική Επανάσταση θα τεθεί υπό διερεύνηση από τη σκοπιά του Λόγου, για να εκτιμηθούν: ο σκοπός της, τα αποτελέσματα σε πολιτικό επίπεδο και η πρόσληψή της από τους ανιδιοτελείς θεατές. Παρά το γεγονός, όπως λέει ο Kant, πως η απόπειρα ενός λαού να προχωρήσει προς τον ρεπουμπλικανικό σκοπό – να δώσει στον εαυτό του ένα “αστικό σύνταγμα που είναι καθ’ εαυτό δίκαιο και ηθικώς καλό” –, συνδέθηκε με “αθλιότητα και φρικαλεότητες που δεν θα έκανε κανείς ξανά το πείραμα με ανάλογο κόστος”, αξίζει να κρατήσουμε τον ανιδιοτελή και ηθικό σκοπό που οδήγησε στην επανάσταση αυτό τον πνευματώδη λαό¹¹². Η Επανάσταση, συνεπώς, αν εξαιρεθούν οι βίαιες εκτροπές, επικυρώνει χωρίς παρερμηνεία το αίτημα του ορθού Λόγου προς εγκαθίδρυση του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος.

Με τα όσα αναφέρθηκαν γίνεται εμφανής η απόπειρα του Kant να τοποθετηθεί σε ένα καίριο και διαχρονικά αμφισβητούμενο πολιτικό ζήτημα, το οποίο πέρα από τις φιλοσοφικές και θεωρητικές του διαστάσεις – απασχολεί βαθύτατα την πολιτική σκέψη, σε βαθμό που φθάνει συχνά την ανυπέρβλητη ιδεολογική πόλωση – έχει άμεση και καταλυτική επίδραση σε όλο το πολιτικό φάσμα, εντός και εκτός ενός μεμονωμένου

---

111. Πρβλ. “Ακόμη και αν με την ορμητικότητα μιας επανάστασης που έχει προκύψει από το κακό πολίτευμα εγκαθιδρυόταν με παράνομο τρόπο ένα περισσότερο έννομο πολίτευμα, δεν θα έπρεπε να θεωρείται πλέον επιτρεπτό να οδηγηθεί πάλι ο λαός πίσω στο παλαιό πολίτευμα”. Και επίσης: “τις επαναστάσεις, όταν η ίδια η φύση της προκαλεί, θα τις αξιοποιήσει [η πολιτική σοφία] όχι για να εξωραΐσει μια ακόμα μεγαλύτερη καταπίεση, αλλά ως κάλεσμα της φύσης για την καθίδρυση μέσω ριζικής μεταρρύθμισης ενός έννομου, βασιζόμενου σε αρχές ελευθερίας πολιτεύματος, ως του μοναδικού πολιτεύματος με διάρκεια”, στο: *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ.114-115.

112. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 243.

κράτους. Μια μεγάλη επανάσταση δημιουργεί τέτοιες τεκτονικές μετατοπίσεις που μεταβάλλουν εκ βάθρων και ανεπιστρεπτί τις πολιτικές σχέσεις και την άσκηση της κυριαρχίας, Αυτό εννοεί ο Kant, όταν λέει, συγκεκριμένα για τη Γαλλική Επανάσταση: “ένα τέτοιο φαινόμενο δεν ξεχνιέται πλέον, καθώς αποκάλυψε μια καταβολή και μια ικανότητα προς το καλύτερο στην ανθρώπινη φύση, τα οποία δεν είχε καταφέρει να ξεσκεπάσει με σοφιστεία κανένας πολιτικός από τη μέχρι τώρα πορεία των πραγμάτων, και το οποίο είναι το μοναδικό που συνδυάζει φύση και ελευθερία στο ανθρώπινο γένος σύμφωνα με αρχές δικαίου, [...]”¹¹³. Εντέλει, η παράλληλη απόρριψη της βίας¹¹⁴ από τη μια πλευρά, και η αποδοχή των επαναστατικών αξιών από την άλλη πλευρά, έχει και έναν άλλο διττό στόχο ο οποίος λειτουργεί ως προτροπή της κριτικής φιλοσοφίας προς διάφορες κατευθύνσεις, ναι μεν αφαίρεση της βίας από την ιστορία, όπως διακήρυξε ο Kant στην *Αιώνια ειρήνη*, αλλά υπό τον όρο να γίνουν δεκτά τα κελεύσματα της Επανάστασης: το δίκαιο και η ελευθερία.

---

113. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 249.

114. Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο Θ. Γκιούρας, επισημαίνοντας και το ερώτημα που αναζητά μοιραία μια λογική απάντηση: “Ο Kant, μέσω της άρνησης αντίστασης αποπειράται να σώσει τη Γαλλική Επανάσταση, και την αντίστοιχη απαίτηση απελευθέρωσης, από τον “κακό” εαυτό της – δηλαδή η επιχειρηματολογία ενάντια στη δραστηριότητα της επανάστασης δεν αποτελεί αντεπαναστατική επιχειρηματολογία – αν και παραμένει το ερώτημα (που και ο ίδιος μάλλον υποψιαζόταν) κατά πόσο η λυσιτελής κανονιστική θεμελίωση δύναται να υπερνικήσει *άνευ βίας* την αντίσταση από πλευράς τού ιστορικά θεσπισμένου προνομιακού και δογματικού πλαισίου”. Στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., σ. 47. Πρβλ. σχετικές παρατηρήσεις, στην εισαγωγή της *Διένεξης*, για την απαίτηση της καντιανής φιλοσοφίας να αφαιρεθούν από την ανθρώπινη ιστορία οι βίαιες πολιτικές πρακτικές (επαναστατική βία και πόλεμος μεταξύ κρατών). Στο: *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 72-73.

5. Η θεωρία του Kant για το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα

5.1 Πλαίσιο αξιών που συγκροτούν το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα

Το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα συνδέεται στενά με ένα πλαίσιο γενικών αρχών που συγκροτούν συγχρόνως αναφαίρετα δικαιώματα της ανθρωπότητας. Εφόσον η δημιουργία αυτής της πολιτειακής μορφής προέρχεται από τους ίδιους τους ανθρώπους και αποσκοπεί στην έλλογη ένωσή τους βάσει ενός πρωταρχικού συμβολαίου, οφείλει να μην εξαντλείται σε ένα είδος μηχανιστικής σύνδεσης και συνύπαρξης, αλλά να βασίζεται σε αξίες που συνάδουν με την ανθρώπινη ιδιότητα, αξίες καθολικές. Ετούτες τις βασικές αρχές του πολιτεύματος πραγματεύεται ο Kant σε διάφορα κείμενά του. Υπηρετείται έτσι ένα διττό καθήκον της κριτικής φιλοσοφίας, αφενός η ανάδειξη και η έλλογη θεμελίωση των αξιών που ο Διαφωτισμός έθεσε στο ιστορικό προσκήνιο, και αφετέρου η προσαρμογή των υπάρχοντων κρατών σε αυτές τις αξίες. Στο δοκίμιο *Περί θεωρίας και πράξης* πραγματεύεται αυτές τις αρχές που πλαισιώνουν το εξωτερικό δίκαιο μιας αστικής κοινωνίας η οποία έχει τη μορφή οργανωμένης πολιτείας. Το εγχείρημα του Kant αποβλέπει, εκτός των άλλων, στη σύνδεση και την εφαρμογή¹¹⁵ στο πεδίο της πολιτικής πράξης των αρχών που ο ορθός Λόγος εντοπίζει σε θεωρητικό επίπεδο ως προσήκουσες με το καθαρό πολίτευμα, το μοναδικό που αρμόζει σε ανθρώπους. Βασικές αρχές αυτού του πολιτεύματος είναι η ελευθερία, η ισότητα και η αυτοτέλεια.

Η ελευθερία είναι ιδιότητα που έχει κάθε μέλος της κοινωνίας, ως άνθρωπος. Κανένα μέλος της κοινοπολιτείας δεν μπορεί να υπάρξει δίχως το έμφυτο δικαίωμα της ελευθερίας. Καθήκον του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος και κάθε υφιστάμενου κράτους που οδεύει προς αυτή την κατεύθυνση είναι η έννομη προστασία του δικαιώματος της ελευθερίας κάθε ανθρώπου. Πρώτιστος σκοπός εξάλλου της ένωσης των ατόμων υπό κοινούς εξαναγκαστικούς νόμους ήταν η μετάβαση σε μια πολιτική κατάσταση που θα προάγει σε μέγιστο βαθμό την ελευθερία του καθενός υπό τον όρο να μην βλάπτεται η ελευθερία των άλλων. “Κανείς δεν μπορεί να με εξαναγκάσει να είμαι ευτυχισμένος με τον τρόπο του (όπως ο ίδιος θεωρεί το καλό των άλλων ανθρώπων), αλλά καθένας επιτρέπεται να αναζητεί την ευδαιμονία με τον τρόπο που ο ίδιος θεωρεί σωστό, εφόσον δεν παρεμποδίζει την ελευθερία άλλων (δηλαδή αυτό το δικαίωμα των άλλων) να επιδιώκουν

---

115. Ο Κ. Ψυχοπαίδης, αναφέρεται σ' αυτή την ιδιοτυπία, όπως την χαρακτηρίζει, της καντιανής πολιτικής θεωρίας. Τη θεμελίωση στον Λόγο των αρχών του πολιτεύματος και την εξεύρεση τρόπου εφαρμογής στις ισχύουσες εξουσιαστικές συνθήκες. Τη σύνδεση, δηλαδή, της πολιτικής θεωρίας με την πολιτική πρακτική. Βλ. *Κανόνες - αντινομίες*, ό.π., σ. 270-271.

ένα παρόμοιο σκοπό, η οποία δύναται να υπάρχει με την ελευθερία του καθένα υπό έναν δυνατό γενικό νόμο”¹¹⁶. Είναι προφανές πως ο Kant εδώ πραγματεύεται την εξωτερική ελευθερία, καθώς μόνον αυτή μπορεί να γίνει άμεσα αντικείμενο ρύθμισης από νόμους της πολιτείας. Με την έννοια αυτή της εξωτερικής ελευθερίας εννοείται η δυνατότητα και η ευθύνη του κάθε ανθρώπου να εκφράζει ελεύθερα σκέψεις, να πράττει και να δραστηριοποιείται ελεύθερα επιδιώκοντας την ευδαιμονία του, υπό την προϋπόθεση πως δεν απειλεί ή παραβιάζει τα δικαιώματα των άλλων. Στο ερώτημα εάν συνάδει ένας εξωτερικός εξαναγκασμός από μια δημόσια εξουσία για την τήρηση του δικαίου από όντα προικισμένα με ελευθερία, ο Kant έχει απαντήσει καταφατικά.¹¹⁷ Λόγω της κοινωνικής συμβίωσης και της διαρκούς αλληλεπίδρασης με τα άλλα μέλη της κοινοπολιτείας πρέπει να βρεθεί κάποιος λογικός και νόμιμος περιορισμός με καθολική ισχύ ώστε να μην απειλούνται τα θεμέλια της πολιτείας και η αξιοπρέπεια του καθενός. Είναι ανάγκη, επομένως, η εξωτερική ελευθερία που έχει κάθε μέλος της κοινωνίας να θέτει όρια στον εαυτό της για να μην καταστεί αυτοκαταστροφική ή δεσποτική για τους άλλους. Κατά τον Kant, το σύνταγμα που προστατεύει τα δικαιώματα καθολικά δίχως εξαιρέσεις και επιτρέπει την επιδίωξη της ευδαιμονίας με όποιον τρόπο ελεύθερα επιλέξει καθένας, υπό τον όρο της μη προσβολής της ελευθερίας των άλλων, είναι αυτό που πληροί τους παραπάνω όρους. Στο κείμενο *Περί θεωρίας και πράξης*, η πραγμάτευση της ελευθερίας συνδέεται με την έννοια του δικαίου εν γένει, την οποία πρέπει να υπηρετεί μια κυβέρνηση για να μην καταστεί δεσποτική. Η αρχή αυτή του δικαίου έχει προσδιοριστεί από τον Kant σε αναφορά με το πράττειν, το οποίο οφείλει να εναρμονίζεται με την ελευθερία όλων υπό καθολικούς νόμους¹¹⁸. Γι’ αυτό ο Kant κάνει τη διάκριση μεταξύ πατρικής και πατριωτικής κυβέρνησης, απορρίπτοντας την πρώτη ως αντίθετη προς το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες, διότι αντιμετωπίζει τους πολίτες ως ανώριμα όντα και υπονομεύει έτσι τη δυνατότητά τους να διαχειριστούν τα δικαιώματα της ελευθερίας. Στα μεταγενέστερα έργα, την *Αιώνια ειρήνη* και τη *Μεταφυσική των ηθών*, η ελευθερία έχει ως αφητηρία το θετικό δίκαιο, παίρνει δηλαδή συγκεκριμένη μορφή και θεωρείται ως νομικό κατηγορημα που συνοδεύει κάθε πολίτη που συμμετέχει στο νομοθετικό έργο και ταυτόχρονα υπάγεται στη δικαιοδοσία του δημοσίου δικαίου ως υπήκοος. Άρα, γράφει ο Kant, η ελευθερία που συνάδει με την έννοια του πολίτη στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα είναι μόνον: “η έννομη ελευθερία, δηλαδή να μην υπακούει σε κανέναν άλλο νόμο παρά μόνο σ’ εκείνον στον

---

116. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 13.

117. Βλ. υποσημ. 74.

118. Βλ. υποσημ. 75.

οποίο έδωσε τη συγκατάθεσή του”¹¹⁹. Που σημαίνει ότι, νόμος και ελευθερία στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα είναι έννοιες αλληλένδετες· καθώς ο πολίτης μόνο τότε είναι πραγματικά ελεύθερος και αυτόνομος όταν θεσπίζει ο ίδιος τους νόμους που οριοθετούν την ελευθερία του. Κατά λογική ακολουθία, από αυτή την πολιτική έννοια της ελευθερίας προκύπτει και το δικαίωμα της ισότητας, όλοι οι υπήκοοι ενός κράτους να υπάγονται εξίσου στους δημόσιους νόμους, την εκτέλεση των οποίων έχει εναποθέσει η νομοθετική εξουσία στον επικεφαλής της κοινοπολιτείας.

Η *ισότητα* αναφέρεται στην σχέση που έχουν μεταξύ τους τα μέλη της πολιτείας, ως υπήκοοι. Κανείς δεν μπορεί να εξαναγκάσει κάποιο άλλο μέλος της πολιτείας να υποταχθεί στους νόμους, εάν δεν δεσμευτεί και ο ίδιος εξίσου σ’ αυτή την υποχρέωση¹²⁰. Από αυτή την ισονομία ο Kant δέχεται μια μοναδική εξαίρεση μέσα στο κράτος: τον κυβερνήτη, ως θεσμικό πρόσωπο μέσω του οποίου διενεργείται ο νομικός εξαναγκασμός, και μόνο για όσο διάστημα αυτός ασκεί την εξουσία. Εξυπακούεται πως οι αποφάσεις του στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα δεν αποτελούν εξουσιαστικές ιδιορρυθμίες αλλά είναι η εφαρμογή της νομικής μορφής της γενικής λαϊκής βούλησης, και λόγω αυτής της ιδιότητάς του εξαιρείται ο ίδιος από τον εξαναγκασμό. Η ισότητα αυτή όλων των μελών στο κράτος διαμορφώνει, σύμφωνα με τον Kant, μια πολιτική κατάσταση ελευθερίας, ίσων δικαιωμάτων και ίσων ευκαιριών· όπου ο καθένας δύναται να εκφράσει και να αναπτύξει τις δυνατότητές του χωρίς τα εμπόδια που υψώνονταν από παλαιότερες αυστηρές νομικοταξικές ρυθμίσεις (κοινωνικές διακρίσεις και κατοχή ιδιοκτησίας βάση της αριστοκρατικής καταγωγής). Το φιλελεύθερο αίτημα του Kant, να αρθούν οι υπάρχοντες πολιτικοκοινωνικοί φραγμοί ώστε καθένας να μπορεί να προχωρήσει από “κοινή αφετηρία” και βασιζόμενος στις δικές του δυνάμεις, έχει έλλογη βάση (γενικότητα, αυτονομία, κοινοί κανόνες) και αποσκοπεί εν πολλοίς στην επέκταση της οικονομικής δραστηριότητας και την απελευθέρωση κοινωνικών δυνάμεων. Όπως σημειώνει ο Kant, η πολιτική ισότητα μπορεί να συμβαδίσει με την ιδιοκτησιακή ανισότητα και την κοινωνική ποικιλομορφία, αλλά όχι με διακρίσεις κληρονομικού χαρακτήρα (βλ. τάξη των ευγενών). “Αυτή η καθολική ισότητα των ανθρώπων σε ένα κράτος, ως υπηκόων του, [συν]υπάρχει όμως σαφέστατα με την μεγαλύτερη ανισότητα ως προς το πλήθος και τις διαβαθμίσεις της περιουσίας τους, [...]”¹²¹. Η διαλεκτική αυτή σχέση μεταξύ της έννομης ισότητας και των περιουσιακών ανισοτήτων, δεν αντιστρατεύεται τις αρχές του δικαίου, σύμφωνα με τον

119. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § 46, σ. 148. Βλ. και ανάλογη διατύπωσή του στο: *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 63-64.

120. Βλ. τους ορισμούς του Kant για την αρχή της ισότητας στο: *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., 64. Επίσης: *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 13. Και στο: Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § 46, σ. 148.

121. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 14.

Kant. Καθώς πρόκειται για δύο προϋποθέσεις τις οποίες εντάσσει σε διαφορετικές σφαίρες σκοπιμοτήτων. Σε ό,τι αφορά την ισότητα έναντι του νόμου, αυτή υπηρετεί κυρίως πολιτικούς και ηθικοπρακτικούς σκοπούς και σχετίζεται με την προστασία των δικαιωμάτων από ένα δημόσιο δίκαιο, την άρση νομικοπολιτικών φραγμών και τα καθήκοντα των πολιτών έναντι της κοινοπολιτείας, ενώ αποτελεί και αναγκαίο μέτρο για να ασκείται ακριβοδίκαια η δικαιοσύνη. Από την άλλη πλευρά, η ιδιοκτησιακή ανισότητα υπηρετεί τεχνικοπρακτικούς σκοπούς, να αναπτυχθούν δηλαδή οι δεξιότητες του ανθρώπινου γένους που θα επιφέρουν την αποδοτικότερη εκμετάλλευση των παραγωγικών δυνατοτήτων, και να εξασφαλιστούν αναγκαίοι πόροι για τις ανάγκες του κράτους και την αυτοσυντήρηση της κοινωνίας. Παρεμπιπτόντως, από τελολογική σκοπιά, οι ανισότητες και ο επακόλουθος ανταγωνισμός είναι ορισμένοι από τους μηχανισμούς που χρησιμοποιεί η φύση για να εξελιχθούν οι φυσικές καταβολές που ενυπάρχουν στον άνθρωπο¹²², ωθώντας ολοένα και περισσότερο το ανθρώπινο είδος προς την αναζήτηση μιας κατάστασης δικαίου. Εν κατακλείδι, την ισότητα ως πολιτική αρχή πραγματεύεται ο Kant υπό δύο διαφορετικές οπτικές που συνδέονται, όμως, αμφοτέρως με τον νόμο. Μια έννοια ισότητας που αφορά την υποχρέωση όλων ως υπηκόων να υπάγονται σε κοινή νομοθεσία (καθήκον υπακοής και δικαίωμα προστασίας από δημόσιους νόμους), και μια έννοια ισότητας που αφορά μόνο τους πολίτες που συμμετέχουν στο νομοθετικό έργο (ισότητα δικαιώματος θέσπισης του νόμου).

Μέχρι το σημείο αυτό επισημάνθηκε η καντιανή απαίτηση να είναι η ελευθερία και η ισότητα καταστατικές αρχές του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος – αρχές που συνάμα αποτελούν αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα για όντα προικισμένα με Λόγο. Εκτός, όμως, από αυτές τις αρχές που είναι θεμελιώδεις για την κοινωνική συμβίωση υπό όρους δικαίου, μια ακόμη αναγκαία προϋπόθεση, για να αποκτήσει ένα μέλος της κοινοπολιτείας το δικαίωμα συμμετοχής στο νομοθετικό έργο, είναι η *αυτοτέλεια*. Αυτή η αρχή είναι, σύμφωνα με τον Kant, που καθιστά κάποιον πολίτη. Πρόσωπο απρόσβλητο από ξένες επιρροές, υπεύθυνο κατά την κρίση του και ώριμο για συμμετοχή στο πολιτικό πράττειν, ικανό με άλλα λόγια να ενεργεί ως συννομοθέτης των θεμελιωδών νόμων του κράτους. “Μοναδικό απαιτούμενο προσόν γι’ αυτήν την ιδιότητα [του πολίτη], εκτός από τη *φυσική* (να μην είναι ανήλικος ή γυναίκα), είναι το εξής: να είναι *κύριος του εαυτού του (sui iuris)* και συνεπώς να έχει κάποια *ιδιοκτησία* (η οποία μπορεί να περιλαμβάνει κάθε τέχνη, εμπόριο, καλλιτεχνία ή επιστήμη), η οποία τον συντηρεί· [...]”¹²³. Εδώ πρέπει να επισημανθεί πως σε ό,τι αφορά τη

122. Βλ. Kant, Immanuel (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, ό.π., § 83, σ. 391-392. Όπως επίσης και στο δοκίμιο *Ιδέα*, στο: Kant, Immanuel (1971), *Δοκίμια*, ό.π., σ. 28.

123. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 16.

συμβολή του αντιπροσωπευτικού σώματος στη λειτουργία της πολιτείας υπό όρους δικαίου, αυτή καθαυτή η συμμετοχή των πολιτών στο σώμα και τη νομοθετική διαδικασία είναι καίριας σημασίας, κατά την καντιανή θεώρηση, διότι αποδεικνύει με έλλογο τρόπο τη θέση ότι νόμοι προερχόμενοι από μια δημόσια βούληση είναι σύμφωνοι καταρχήν με το δίκαιο. Εφόσον το δημόσιο δίκαιο εκφράζει τη γενική βούληση του λαού (όλοι αποφασίζουν για όλους, και καθένας για τον εαυτό του) συνεπάγεται πως δεν μπορεί να είναι άδικο: “διότι κανείς δεν μπορεί να αδικήσει τον εαυτό του”¹²⁴. Ως προς την απόδοση της πολιτικής ιδιότητας, η εξάρτηση της αυτοτέλειας από την ιδιοκτησία προκαλεί εύλογες απορίες και ερωτήματα σχετικά με τον ρόλο του λαού στην πολιτική σκηνή. Όπως φερειπείν, εάν ο Kant ρέπει προς την κατασκευή ενός ολιγαρχικού πολιτεύματος μέσω αποκλεισμού της πλειοψηφίας των υπηκόων από την πολιτική με αντάλλαγμα την ελευθερία και την ισότητα τους απέναντι στον νόμο ή εάν θεωρεί ότι η κατοχή ιδιοκτησίας αποτελεί επαρκές και ικανό κριτήριο για την απόκτηση της ικανότητας του πολιτεύσθαι. Είναι προφανές, πως δεν προκύπτει κάτι τέτοιο από τη συνολική πολιτική θεώρηση του Kant. Η θεμελίωση του κράτους στο πρωταρχικό συμβόλαιο και η συναρμογή του δημοσίου δικαίου με την γενική βούληση αποτελούν επαρκείς ενδείξεις πως η απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων μόνο στους ενεργούς πολίτες δεν στοχεύει στη δημιουργία μιας κοινοπολιτείας που θα κυβερνάται από τους επαΐοντες ή τους πλούσιους. Κάθε άλλο μάλιστα, η απόδοση δικαιώματος ψήφου¹²⁵ μόνο στους ενεργούς πολίτες δεν σημαίνει καταστρατήγηση των δικαιωμάτων του λαού (τα παθητικά μέρη του κράτους), αφού οι θετικοί νόμοι που ψηφίζουν, αναφέρει ο Kant, “δεν επιτρέπεται να αντίκεινται στους φυσικούς νόμους της ελευθερίας και της αντίστοιχης μ’ αυτήν ισότητας όλων των πολιτών, δηλαδή να μπορούν να ανυψώνονται με την εργασία τους από την παθητική τούτη κατάσταση προς την ενεργητική”¹²⁶. Ελευθερία και ισότητα είναι γενικοί όροι, από τους οποίους δεν αποκλείεται κανένα μέλος του λαού. Η είσοδος στην κοινότητα των ενεργών πολιτών είναι μια δυνατότητα ανοικτή προς όλους. Η ενεργός εμπλοκή στην πολιτική θα προέλθει από τη δυνατότητα να είναι κάποιος μη εξαρτώμενος από τη βούληση ενός άλλου (συζύγου, εργοδότη, γαιοκτήμονα) διότι κάτι τέτοιο θα καθιστούσε ενδεχομένως το νομοθετικό σώμα ελεγχόμενο όχι από τη γενική βούληση, αλλά από την πλευρά επιμέρους βουλήσεων που λόγω της κοινωνικής και οικονομικής τους δύναμης ενδέχεται να

---

124. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 16.

125. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, ό.π., § 46, σ. 194. Βλ. επίσης την παρατήρηση επί του θέματος από Θ. Γκιούρα: “Η άμεση απόδοση ψήφων σε υποτελείς δουλοπάροικους θα αποτελούσε τόσο πρακτική όσο και θεωρητική καταστροφή για το φυσικοδικαϊκό αίτημα στο τέλος του 18ου αιώνα” στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., σ. 44.

126. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., § 46, σ. 150.

συνασπιστούν για να αποκλείσουν τους πιο αδύναμους ψηφοφόρους ή για να επιβάλλουν το ιδιαίτερο συμφέρον τους ως συμφέρον του κράτους. Η απαίτηση του Kant, κάθε πολίτης να μην εξαρτάται από κάποιον άλλον μέσα στο κράτος, να είναι δηλαδή αυτοτελής, αφενός αποσκοπεί στην προστασία του λαού (των αστικών στρωμάτων) από τον έλεγχο και την εξουσία των προνομιούχων τάξεων (μια ψήφος στον καθένα, ανεξαρτήτως καταγωγής ή μεγέθους ιδιοκτησίας), και αφετέρου στη δημιουργία ενός κανονιστικού προτύπου για την έννοια του πολίτη στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα. Ως πολίτης, επομένως, νοείται εκείνο το μέλος της κράτους που μπορεί αυτόνομα, ενσυνείδητα και ανιδιοτελώς να αναλάβει το καθήκον αντιπροσώπευσης της γενικής βούλησης του λαού. Σε ό,τι αφορά το πολιτικό σώμα, αυτό διευρύνεται και τροφοδοτείται διαρκώς με νέα μέλη, τα οποία ανέρχονται σ' αυτή την κατάσταση όχι μόνο εξαιτίας της φιλοπονίας τους αλλά και μέσω της διαρκούς διαφωτιστικής παιδείας: η ελεύθερη επικοινωνία (κριτική δημοσιότητα) και το κατάλληλο πλαίσιο αρχών στο κράτος (ελευθερία, ισότητα, αυτοτέλεια), συντελούν στον λαϊκό διαφωτισμό. Η αξιοπρέπεια¹²⁷ του ανθρώπου, δίχως την οποία δεν μπορεί κανείς να υπάρχει μέσα στο ρεπουμπλικανικό κράτος, όπως σημειώνει ο Kant¹²⁸, είναι αναπόσπαστα συνυφασμένη με τις αρχές που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

---

127. Η ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (κατανόηση του ανθρώπου ως απόλυτου και αυθύπαρκτου σκοπού) αποτελεί θεμελιώδη αρχή στην όλη ηθική συστηματική του Kant. Με βάση αυτή την ιδέα και με δεδομένη την σύλληψη του ανθρώπου ως έλλογου όντος με ελεύθερη βούληση, πλην όμως πεπερασμένου όντος (δηλαδή με ατέλειες), προκύπτουν μια σειρά δεσμευτικές και κανονιστικές προτάσεις σε διάφορα επίπεδα. Σε ό,τι αφορά τον τύπο της πολιτικής που αρμόζει στον άνθρωπο. Σε ό,τι αφορά τον τρόπο που οι κοινωνικές επιστήμες μελετούν και ερμηνεύουν διαφορετικές πτυχές της ανθρώπινης δράσης. Και εντέλει, στον τρόπο που ο ίδιος ο άνθρωπος κατανοεί και σέβεται την ανθρωπότητα (τόσο στο πρόσωπο του, όσο και στο πρόσωπο καθενός άλλου), σύμφωνα με τον ηθικό νόμο. Από την έννοια αυτή, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, μπορούν αρνητικά να καταδειχθούν ως απαράδεκτες και καταδικαστές και να καταστούν εν πολλοίς ανενεργές διάφορες πολιτικές ή κοινωνικές ιδέες αλλά και πρακτικές που καθιστούν προβληματική την ανθρώπινη συμβίωση. Όπως είναι, για παράδειγμα, οι διάφορες αντιλήψεις περί φυλετικών διακρίσεων, η καλλιέργεια της μισαλλοδοξίας κ.ά. Αφού η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι απόλυτος όρος ανεξάρτητος από σωματικές, νοητικές ή επίκτητες διαφοροποιήσεις, οι άνθρωποι πρέπει να εκλαμβάνονται ως σκοποί προικισμένοι εκ φύσεως με καθολικά δικαιώματα, τα οποία δεν απαλλοτριώνονται. Ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι απόλυτο καθήκον, απέναντι στο οποίο κάθε άλλο σχετικό (υπό όρους) καθήκον και ιδιοτελής επιδίωξη πρέπει να υποχωρεί. Μέχρι ποιο βαθμό, παραδείγματος χάρι, μπορούν να συνυπάρξουν ιδιοκτησιακές και οικονομικές ανισότητες με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, χωρίς να κινδυνεύει ο άνθρωπος να μετατραπεί από αυτοσκοπός σε απλό μέσο; Ως εκ τούτου, χρειάζεται διαρκής κριτικός αναστοχασμός επί της ανθρώπινης δραστηριότητας (πολιτικής, οικονομικής, επιστημονικής κτλ.) ώστε η ανθρώπινη αξία (συνολικά η ανθρωπότητα) να βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Πρβλ. επίσης σχετικές παρατηρήσεις για τη σχέση των *a priori* αρχών του πολιτεύματος και του θετικού δικαίου προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και γενικά προς την αξιοπρέπεια της ανθρωπότητας. Από τα επιλεγόμενα του K. Ανδρουλιδάκη στο: Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 376-377.

128. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 49, Δ, σ. 210.

5.2 Σχέση και όρια της αντιπροσώπευσης στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα

Η έννοια της αντιπροσώπευσης της λαϊκής βούλησης είναι ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία της καντιανής ιδέας του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος. Δύο είναι, τουλάχιστον, τα θετικά επακόλουθα που αναμένονται να προκύψουν εφόσον η πολιτεία υιοθετεί τη λογική της αντιπροσώπευσης στους πολιτικούς θεσμούς. Κατά πρώτον, εκπληρώνεται το αίτημα της ενεργητικής παρουσίας του λαού στην πολιτική, που συμβάλλει (παρά την έμμεση εκπροσώπηση) στην πολιτική του χειραφέτηση και τη δυνατότητα ελέγχου της εξουσίας. Και κατά δεύτερον, υπό μια άλλη οπτική της αντιπροσώπευσης, η εκτελεστική και η νομοθετική εξουσία (του ηγεμόνα ή μιας κυβέρνησης) ασκείται ως εάν ο ίδιος ο λαός βρισκόταν στην κεφαλή της κρατικής διοίκησης, πράγμα που αναμένεται να συμβάλλει στην αποφυγή των ιδιοτελών βλέψεων και το ενδιαφέρον για το κοινό καλό. Σε ό,τι αφορά εν γένει τη συμμετοχή των πολιτών στη νομοθετική εξουσία, στην κυρίαρχη δηλαδή εξουσία της πολιτείας, αυτή αποσκοπεί στην επεξεργασία και την τελική διατύπωση δεσμευτικών αποφάσεων, υπό τη μορφή νομικών κανόνων, που ρυθμίζουν και προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό το πράττειν και τις σχέσεις που αναπτύσσονται σε επίπεδο πολιτικής, οικονομίας και κοινωνίας. Σ' αυτήν τη διαδικασία παραγωγής πολιτικών αποφάσεων σημαντικό ρόλο, αναφορικά με το περιεχόμενο των νόμων και τη σχέση μεταξύ λαού και πολιτικής εξουσίας, διαδραματίζουν διάφοροι παράγοντες, όπως: η κοινωνική σύνθεση του νομοθετικού σώματος, η ανεξαρτησία των νομοθετών, και κυρίως η νομιμοποιητική πηγή της εξουσίας του σώματος, δηλαδή από που αντλείται το δικαίωμα θέσπισης νόμων. Ιστορικά, τα αντιπροσωπευτικά σώματα εμφανίζονται στο πολιτικό προσκήνιο είτε ως συμβουλευτικοί θεσμοί των ηγεμόνων είτε ως θεσμοί εκπροσώπησης που αποσκοπούν να λειτουργήσουν αντισταθμιστικά στην μοναρχική εξουσία. Μετά τον 18ο και 19ο αιώνα εξελίσσονται και διαμορφώνονται σταδιακά σε θεσμούς εκπροσώπησης του λαού, μέσω των αγώνων της αστικής τάξης, που αναζητά μια δίοδο προς τους βασικούς εξουσιαστικούς θεσμούς (κοινοβούλιο, κυβέρνηση) του κράτους, ώστε να απελευθερωθεί από τους περιορισμούς και την κυριαρχία των φεουδαρχών, και της μοναρχικής απολυταρχίας. Σημαντική συμβολή στη μετεξέλιξη – την καθιέρωση ουσιαστικά – σε θεσμό εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων και σε σημαντικό όργανο της κρατικής εξουσίας είχαν οι μεγάλες επαναστάσεις (Γαλλική και Αμερικανική επανάσταση) του 18ου αιώνα και ιδίως η μακρόχρονη πολιτική εξέλιξη του κοινοβουλευτισμού στη Μεγάλη Βρετανία, μέσω της αντιπαράθεσης των τοπικών ηγεμόνων και του λαού απέναντι στη μοναρχία. Και οι δύο αυτές όψεις εξέλιξης του αντιπροσωπευτικού συστήματος

(επαναστατική ρήξη της απολυταρχίας στη μια περίπτωση και σταδιακή μετάβαση σε περιορισμένη μοναρχία στην άλλη) ενσωμάτωσαν στοιχεία και επηρεάστηκαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από τις φιλελεύθερες ιδέες της φυσικοδικαϊκής παράδοσης. Και ακολούθως, με την περαιτέρω εδραίωση του κοινοβουλευτισμού και την εφαρμογή της αντιπροσωπευτικής αρχής στην πολιτική πρακτική των επιμέρους κρατών, επηρέασαν με τη σειρά τους την εξέλιξη και την πορεία κατοπινών πολιτικοθεωρητικών εγχειρημάτων, που πραγματεύονται το ζήτημα της δημοκρατικής συμμετοχής του λαού στην άσκηση της εξουσίας. Για την πολιτική θεωρία είναι θέμα καίριας σημασίας το ερώτημα της προέλευσης των νόμων. Ποιος δηλαδή αποφασίζει για το θετικό δίκαιο που ρυθμίζει τις σχέσεις και βάσει του οποίου απονέμεται δικαιοσύνη μέσα στο κράτος. Είναι ευνόητο ότι, ανάλογα με τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας του νομοθετικού σώματος προκύπτουν διαφορετικές εκδοχές πολιτευμάτων και αντίστοιχες προσεγγίσεις για το ζήτημα της κυριαρχίας. Άλλη εξουσιαστική δομή προκύπτει, φερειπείν, όταν οι εκπρόσωποι στο νομοθετικό όργανο διορίζονται και ελέγχονται από τον βασιλιά (επίφαση αντιπροσώπευσης), ή όταν η αριστοκρατική καταγωγή αποτελεί όρο για την είσοδο στο κοινοβούλιο (αποκλεισμός του λαού από την αντιπροσώπευση), και εντελώς διαφορετικό πολιτικό σύστημα θα προκύψει όταν υπάρχει η απαίτηση να αντιπροσωπευθεί η ενωμένη βούληση του λαού στον κυρίαρχο θεσμό της πολιτείας, τη νομοθετική εξουσία.

Για τον Kant η αντιπροσώπευση του λαού είναι όρος που συνάδει κανονιστικά και λειτουργικά προς το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα. Το γνήσια αντιπροσωπευτικό σύστημα είναι μόνο το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, με την έννοια πως εκπροσωπεί και υπηρετεί εκείνες τις αξίες που πρέπει να διέπουν μια πολιτική ένωση ανθρώπων που έχει συγκροτηθεί σύμφωνα με ένα πρωταρχικό συμβόλαιο. Και αντίστροφα, ρεπουμπλικανικό είναι το πολίτευμα (ανεξαρτήτου μορφής κυριαρχίας – *forma imperii*) που διοικείται έτσι ώστε να εκπροσωπεί τη γενική βούληση και να προστατεύει τα δικαιώματα του λαού. Επ' αυτού αναφέρεται ο Ψυχοπαίδης: “Πώς, όμως, μπορεί να διαμορφωθεί πολιτικό σύστημα που να εκφράζει τη γενική βούληση; Η καντιανή απάντηση είναι ότι ένα τέτοιο πολίτευμα πρέπει να στηρίζεται στην αρχή της *αντιπροσώπευσης*, όχι με την έννοια της αντιπροσωπευτικής εκλογής των κυβερνώντων, αλλά με την έννοια υλοποίησης των ρεπουμπλικανικών ιδεωδών από την κυβέρνηση, και μάλιστα από το μοναρχικό “κράτος του ενός”¹²⁹. Δηλαδή, ακόμη και στα υπάρχοντα κράτη, είτε μοναρχικής είτε άλλης μορφής, είναι δυνατή η αντιπροσώπευση υπό την έννοια που προαναφέρθηκε. Επειδή το ουσιώδες με την αντιπροσώπευση, σύμφωνα με τον Kant, δεν είναι μόνον αυτή καθαυτή η παρουσία

---

129. Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 275.

εκπροσώπων του λαού στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, αλλά κυρίως ο εναρμονισμός της κρατικής εξουσίας προς την ενωμένη βούληση του λαού. Με άλλα λόγια, η μετάβαση, ο αναπροσδιορισμός της κρατικής εξουσίας σε έναν αληθινό δημόσιο φορέα, απέναντι στον οποίο (είτε είναι κυβέρνηση είτε είναι κάποιος ηγεμόνας) ο λαός οφείλει να υπακούει αναγνωρίζοντας στον εξουσιαστικό αυτό θεσμό τη δική του βούληση. Στην *Αιώνια ειρήνη*, ο Kant, αναφερόμενος στις μορφές πολιτευμάτων και στην αδυναμία της δημοκρατίας (ως μορφή αναποτελεσματικής διοίκησης, “επειδή εκεί ο καθένας θέλει να είναι αφέντης”), σημειώνει: “Κάθε μορφή διακυβέρνησης που δεν είναι αντιπροσωπευτική, είναι στην πραγματικότητα δίχως μορφή, διότι ένα και το αυτό πρόσωπο δεν μπορεί να είναι συγχρόνως ο νομοθέτης και ο εκτελεστής της βούλησης του (ακριβώς όπως δεν μπορεί το γενικό της μείζονος προτάσεως σε ένα συλλογισμό να είναι η υπαγωγή του μερικού κάτω από το γενικό αυτό στην ελάχιστο πρόταση”¹³⁰. Εκείνο που πραγματικά ενδιαφέρει είναι να υπάρξει μια μορφή πολιτεύματος η οποία θα αντιστοιχεί στο ιδεώδες και έλλογο σχήμα: ο λαός ως ελεύθερο πολιτικό υποκείμενο να έχει την κυριαρχία και οι πολιτικοί του εκπρόσωποι να κυβερνούν σύμφωνα με το πνεύμα των νόμων που έχει εγκρίνει ο λαός. Αυτό σημαίνει ακριβώς πως “στη ρεπουμπλικανική μορφή πολιτεύματος η ελευθερία πηγάζει από το σύνολο του λαού (ως συννομοθετών πολιτών), όμως η πολιτική της διεκπεραίωση δεν ασκείται από τον ίδιο αλλά από τους αντιπροσώπους του”¹³¹.

Η πραγμάτευση του Kant για το θέμα της εκπροσώπησης του λαού στους θεσμούς της πολιτείας ακολουθεί τη συνολική του μεθοδολογική πορεία δημιουργίας έλλογων πολιτικών θεσμών. Οι παραθέσεις του Kant αναφορικά με την αντιπροσώπευση μολονότι είναι διάσπαρτες στα κείμενα του διαπνέονται από το ίδιο πνεύμα, και ακολουθούν τη γνωστή καντιανή προσέγγιση θεώρησης για το εκάστοτε υπό εξέταση θέμα: διατύπωση εν πρώτοις θεωρητικού προτύπου και κατόπιν έλεγχος μεταξύ του δεοντολογικού κανόνα και της εμπειρικής του εφαρμογής. Όπως υποστηρίζει ο Kant, η βούληση του λαού ως καθολική, ενωμένη και αντικειμενική συνείδηση δύναται να προσλαμβάνει ορθά την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, ώστε να διατυπώνει με όρους αλήθειας και δικαίου (και όχι συγκυριακού ή επιμέρους συμφέροντος) τους αναγκαίους γενικούς νόμους που πρέπει προσδιορίζουν την κοινωνική συμβίωση και την πολιτική οργάνωση της αστικής κοινωνίας. Εξ αιτίας αυτού του λόγου η λαϊκή βούληση πρέπει να βρει τρόπο έκφρασης μέσα στην πολιτεία, με άλλα λόγια πρέπει να ερμηνευτεί, να διατυπωθεί κατάλληλα και να ενσωματωθεί λειτουργικά στην οργάνωση και τους θεσμούς του ρεπουμπλικανικού

---

130. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 68.

131. Επισήμανση από την εισαγωγή του Θ. Γκιούρα στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., σ. 42.

κράτους. Η αντιπροσώπευση, εξάλλου, αποτελεί έναν έλλογο διαμεσολαβητικό δρόμο που καθιστά εφικτή την αμφίδρομη επικοινωνία μεταξύ κοινωνίας και κράτους, και την πρόληψη κάθε αναντιστοιχίας ανάμεσα στη βούληση του λαού και του ηγεμόνα. Ας επισημανθεί επίσης, πως η παρουσία λαϊκών εκπροσώπων στα νομοθετικά σώματα – ακόμη και με την έννοια που έχει αυτή στα σύγχρονα κοινοβουλευτικά συστήματα¹³² – επιτελεί πολλαπλές πολιτικές λειτουργίες: να μεταβιβάσει αιτήματα του λαού προς την κεντρική εξουσία, να συγκροτήσει σε γενικές μορφές αυτά τα αιτήματα και να τους δώσει σαφές περιεχόμενο μέσω διαδικασιών διαβούλευσης και διαλόγου, να εξετάσει εάν η παραγόμενη νομοθετική πράξη αντιστοιχεί με την ενωμένη και σύμφωνη με τον ορθό Λόγο βούληση του λαού. Και κυρίως να ελέγχει εάν η εκτελεστική εξουσία πράττει και εφαρμόζει τους νόμους με την ανάλογη προσήλωση και συνέπεια στη γενική αρχή που έχει ορίσει η καντιανή θεωρία: “η ρεπουμπλικανική πολιτεία να μην είναι τίποτε άλλο από αντιπροσωπευτικό σύστημα του λαού”¹³³. Ο αντιπροσωπευτικός θεσμός αποτελεί, κατά τον Kant, το προσφορότερο και το κατεξοχήν μέσο που έχει ο λαός για να αντιταχθεί ενάντια σε ενδεχόμενες αδικίες προερχόμενες από την πλευρά των κυβερνήσεων. Και δεδομένης της άρνησης του ορθού Λόγου να επιτρέψει την ενεργητική αντίσταση του λαού προς τη νόμιμη εξουσία του κράτους, τα αντιπροσωπευτικά σώματα καθίστανται οι αδιαμφισβήτητοι θεσμοί προστασίας των δικαιωμάτων του λαού. Όπως αναφέρει ο Kant, ουσιαστικά πρόκειται για μια *αρνητική* αντίσταση του λαού (δεν αντίκειται στον ορθό Λόγο) το να μην αποδεχθεί μια αυθαίρετη εξουσιαστική απόφαση, όταν “ο λαός μέσα από τους αντιπροσώπους του (στο κοινοβούλιο) μπορεί νόμιμα να αντιστέκεται και στην εκτελεστική εξουσία και στον αντιπρόσωπο της (τον υπουργό) [...]”¹³⁴. Για να συμπληρώσει ευθύς αμέσως, πως η αποδοχή εκ μέρους του λαού κάθε εξουσιαστικής απαίτησης “θα ήταν μια σίγουρη ένδειξη ότι ο λαός είναι διεφθαρμένος, οι αντιπρόσωποι του είναι εξαγοράσιμοι και η κεφαλή της κυβέρνησης κυβερνά δεσποτικά μέσω των υπουργών, ενώ ο ίδιος ο υπουργός είναι προδότης του λαού”¹³⁵. Ο Kant δεν παραλείπει βέβαια να

---

132. Στα σύγχρονα κοινοβουλευτικά πολιτικά συστήματα, με την παρουσία κομματικών σχηματισμών που εκπροσωπούν επιμερισμένα κοινωνικά συμφέροντα και τη στενή συναρμογή (τον έλεγχο σε μεγάλο βαθμό) του κοινοβουλίου από τις εκάστοτε κυβερνήσεις αλλά και την εξάρτηση από την κομματική πειθαρχία, η αντιπροσώπευση, ως συστατικός όρος του δημοκρατικού πολιτεύματος πέρα από τις κλασικές της λειτουργίες (νομοθεσία, κοινοβουλευτικός έλεγχος, νομιμοποίηση πολιτικού συστήματος κ.ά.), τείνει να στραφεί και προς άλλες σκοπιμότητες. Όπως υποστηρίζει από μια κριτική σκοπιά ο Agnoli (βλ. Agnoli 2013) το κοινοβούλιο μετατρέπεται σε θεσμό εκπροσώπησης της εξουσίας και λειτουργεί ουσιαστικά και ως επί το πλείστον για την νομιμοποίηση των εξουσιαστικών αποφάσεων, [αντιστροφή της λογικής της αντιπροσώπευσης]. Παρόμοιους κινδύνους είχε, εν μέρει, διαβλέψει και η καντιανή προσέγγιση κατά την εφαρμογή του αντιπροσωπευτικού συστήματος.

133. Βλ. τον αντίστοιχο ορισμό για την αληθινή πολιτεία, όπως περιγράφεται παρακάτω στην υποσημ. 146.

134. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 49, Α, σ. 202.

135. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 49, Α, σ. 202.

σημειώσει και να επισημάνει τις προβληματικές όψεις στη λειτουργία του κύριου αντιπροσωπευτικού θεσμού της πολιτείας, του κοινοβουλίου. Κατά την εφαρμογή της αντιπροσωπευτικής αρχής, που θεωρητικά είναι θεμελιωμένη στον ορθό Λόγο και σύμφωνη με το δίκαιο, εμφανίζονται προβλήματα και στρεβλώσεις ως προς τον σκοπό που πρέπει να υπηρετεί μέσα στην πολιτεία. Ο Kant έχοντας επίγνωση των αποκλίσεων που προκύπτουν από την εφαρμογή του κανόνα στην πράξη, έχει πάντοτε ως πρώτη μέριμνα τη στέρεη και έλλογη θεωρητική του θεμελίωση. Έτσι, ο Kant, παρατηρώντας την πολιτική πραγματικότητα, υπογραμμίζει ενδεχόμενες παρεκτροπές που αντιστρέφουν πλήρως τη λογική του αντιπροσωπευτικού θεσμού. Όταν για παράδειγμα ο ανώτατος ηγεμόνας του κράτους κυβερνά δεσποτικά και οι αντιπρόσωποι του λαού σκέφτονται όχι ως εγγυητές της λαϊκής ελευθερίας αλλά ως συναλλασσόμενοι με την εκτελεστική εξουσία, προκύπτει διαφθορά των αντιπροσώπων στο κοινοβούλιο (ενασχόληση με το προσωπικό συμφέρον και όχι με την εδραίωση κανόνων δικαίου)¹³⁶. Και όταν στο βρετανικό πολιτικό σύστημα υποτίθεται πως υπάρχουν οι δύο οίκοι του κοινοβουλίου για να περιορίζουν τη βούληση του μονάρχη, αλλά στην πραγματικότητα “τα εν λόγω σώματα δεν αποφασίζουν τίποτε άλλο από αυτό που Εκείνος θέλει και αιτείται μέσω του υπουργού του”¹³⁷. Τότε ασφαλώς η αντιπροσώπευση έχει αφήσει κατά μέρος την έκφραση της ενωμένης λαϊκής βούλησης και μετατρέπεται σε χρήσιμο εργαλείο για αλλότριους σκοπούς.

Αν, τέλος, αναζητούσαμε μια απάντηση για το πως θα αντιμετώπιζε ο Kant το ερώτημα της σχέσης μεταξύ αντιπροσώπου και αντιπροσωπευόμενου, αν μεταξύ λαού και των εκπροσώπων του στην πολιτεία υφίσταται μια επιτακτική ή μια ελεύθερη εντολή, τότε ενδεχομένως μπορούμε να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα. Σύμφωνα με όσα λέγει στη *Μεταφυσική των ηθών* (§ 52) ο Kant, υπάρχει ρητή αναφορά στη δεσμευτικότητα της συντακτικής αρχής – την υποχρέωση της έναντι του αντιπροσωπευόμενου λαού να πορευθεί σύμφωνα με το πνεύμα του πρωταρχικού συμβολαίου. Επομένως, υπό την προοπτική αυτή, το πολιτικό προσωπικό και οι εκπρόσωποι του λαού στο κοινοβούλιο δεσμεύονται επιτακτικά από ένα ορισμένο καθήκον, έχουν λάβει μια εντολή πληρεξουσιότητας που υπαγορεύει το εξής: να μεταβάλλουν σταδιακά το υπάρχον κράτος σε ό,τι αφορά το είδος της κυβέρνησης προς το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα (την ιδέα της καθαρής πολιτείας)¹³⁸. Αντίθετα, σε ό,τι αφορά τα επιμέρους νομοθετήματα και τις διοικητικές διαδικασίες εφαρμογής όλων των νόμων που είναι σύμφωνοι με τα δικαιώματα του λαού, εδώ μπορεί να υποτεθεί πως υπάρχει μια ελεύθερη εντολή αντιπροσώπευσης: το

136. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 49, Α, σ. 200.

137. *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 253.

138. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 52, σ. 221.

πολιτικό πράττειν να ασκείται σύμφωνα με την ελεύθερη κρίση ενός ηγεμόνα, ή μιας κυβέρνησης και των εκπροσώπων του λαού στο κοινοβουλευτικό σώμα (μόνον η ελεύθερη κρίση, εξάλλου, αρμόζει στους πολίτες του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος).

5.3 Η ρεπουμπλικανική θέσπιση της πολιτείας

Στο επίκεντρο της κοινωνικοπολιτικής θεώρησης του Kant βρίσκεται η έννοια του κράτους ως ένωση ελεύθερων και ίσων πολιτών υπό δημόσιους νόμους, η οποία αρθρώνεται γύρω από την ιδέα του πρωταρχικού συμβολαίου. Η θέσπιση του δημοσίου δικαίου που περιβάλλει τα μέλη της πολιτείας έχει προέλθει από την ενωμένη βούληση όλων, και γι' αυτό η εξωτερική ελευθερία, του συνόλου και καθενός ξεχωριστά, προστατεύεται αλλά και περιορίζεται ταυτόχρονα στα όρια που αυτοβούλως έχουν συναινέσει μέσω του συμβολαίου· οποιαδήποτε αξίωση εξαίρεσης κάποιου μεμονωμένου υπηκόου από την εμπέλευση του νόμου, δεν θα ήταν μόνο άδικη αλλά θα αποτελούσε και αντίφαση. Την έννοια αυτή του κράτους (*civitas*), ως ιδέα και πρότυπο κανόνα για κάθε πραγματικό κράτος, συνάγει ο Kant από το γεγονός πως οι νόμοι που οφείλουν να διέπουν αυτή την “ένωση ενός πλήθους ανθρώπων κάτω από νόμους δικαίου” είναι *a priori* αναγκαίοι¹³⁹. Παρότι η αναγκαιότητα και η ορθότητα αυτού του δημοσίου δικαίου προέρχεται από αρχές που δεν θεμελιώνονται στην εμπειρία, οφείλει να λειτουργεί εντούτοις ως καθοδηγητικός μίτος για τη συγκρότηση κάθε πραγματικής πολιτικής κοινότητας, δηλαδή ενός κράτους. Πριν από οποιαδήποτε συγκρότηση οργανωμένης κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης, με βάση τις φυσικοδικαϊκές θεωρίες, είναι εύλογη η υπόθεση πως οι άνθρωποι μεταξύ τους βρίσκονται σε φυσική κατάσταση. Σύμφωνα με την καντιανή θεώρηση περί φυσικής κατάστασης, σ' αυτό το επίπεδο οι σχέσεις των ανθρώπων, οι κτήσεις τους και γενικότερα η συγκρότηση της σκέψης τους καθορίζονται από τον υποκειμενισμό, την έλλειψη γενικού δικαίου και την αδυναμία μιας συμβίωσης που θα ξεπερνά τις άμεσες φυσικές τους αναγκαιότητες. Από εδώ ξεκινά ο καθαρός Λόγος τη θεωρητική σύλληψη και θεμελίωση ενός πολιτικού σχεδίου για την έλλογη συγκρότηση του κράτους, με εμφανή όμως την πρόθεση να κατέλθει και να εφαρμόσει σε άκρως πραγματικές συνθήκες ένα πολιτικό σύνταγμα που θα προσιδιάζει στα μέτρα του ανθρώπου, ιδωμένου όχι μόνο κατά το *είναι* (σύμφωνα με τις αδυναμίες και ατέλειές του ως φυσικού όντος) αλλά και κατά το *δέον* (σύμφωνα με τις δυνατότητές του ως έλλογου και ηθικού όντος). Συστατικός όρος της καντιανής θεμελίωσης των πολιτικών θεσμών και κανόνων είναι η υπερβατολογική έννοια

---

139. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 45, σ. 193.

της ελευθερίας, ώστε να καταστεί εφικτός ο “προσανατολισμός των δρώντων υποκειμένων από το βασίλειο της αναγκαιότητας που αφορά τη φύση και την εμπειρία στο βασίλειο της ελευθερίας, όπου ο άνθρωπος θέτει ο ίδιος – μέσω της έλλογης ικανότητάς του – το σκοπό του, και πραγματοποιώντας τον, γίνεται ο ίδιος αιτία”¹⁴⁰.

Σε ό,τι αφορά την κυβερνητική εξουσία και τη μορφή της πολιτείας, ο Kant ακολουθεί τη ρουσσωϊκή παράδοση που θέτει ως ουσιώδες στοιχείο της πολιτείας την εξάρτηση από το νόμο που εκφράζει τη λαϊκή βούληση. Καθώς αναφέρει ο Rousseau στο *Κοινωνικό κεφάλαιο*: “Αποκαλώ, λοιπόν, πολιτεία κάθε κράτος που κυβερνάται από νόμους, οποιαδήποτε μορφή κυβέρνησης κι αν έχει: μόνο τότε κυβερνά το δημόσιο συμφέρον και η κοινή πολιτεία υπάρχει πραγματικά. Κάθε νόμιμη μορφή κυβέρνησης είναι πολιτειακή”, και συνεχίζει σε υποσημείωση: “Με αυτή τη λέξη δεν εννοώ μονάχα μια αριστοκρατία ή μια δημοκρατία, αλλά γενικά κάθε κυβέρνηση που καθοδηγείται από τη γενική βούληση, που είναι νόμος. Για να είναι νόμιμη η κυβέρνηση δεν πρέπει να συγχέεται με τον κυρίαρχο, αλλά να είναι πληρεξούσιος του. Τότε, ακόμη και η μοναρχία είναι πολιτεία”¹⁴¹. Ο Kant στο δικό του πολιτικοθεωρητικό εγχείρημα ακολουθεί την τριπλή αυτή διάκριση της μορφής της πολιτείας, σε αυτοκρατία, αριστοκρατία ή δημοκρατία, κάνοντας λόγο όπως θα δούμε παρακάτω για μικρότερης ή τουλάχιστον μεταβατικής τάξης συνθήκη εντός της πολιτείας, στην πορεία προς τη ρεπουμπλικανική θέσπιση του πολιτεύματος. Ανεξάρτητα δε από τη μορφή του κράτους, η εξουσία, σύμφωνα με τον Kant, πρέπει να είναι διακριτή σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική. Ο Kant αποδεχόμενος την τριμερή διάκριση των εξουσιών θεμελιώνει μια συνεπή και έλλογη ερμηνεία για τη λειτουργία του κράτους, που αναλογεί σε έναν συλλογισμό του πρακτικού ορθού Λόγου (μείζονα προκειμένη, ελάσσονα προκειμένη, συμπέρασμα). “Την εξουσία του κυρίαρχου (κυριαρχία) στο πρόσωπο του νομοθέτη, την εκτελεστική εξουσία στο πρόσωπο του ηγεμόνα (ως προς τον νόμο) και τη δικαστική εξουσία (ως αναγνώριση του πράγματος που ανήκει στον καθένα σύμφωνα με τον νόμο) στο πρόσωπο του δικαστή (potestas legislativa, rectoria et iudicaria)”¹⁴². Με τη διάταξη αυτή αναμένεται μια ειλικρινής επικοινωνία και συνεργασία ανάμεσα στις τρεις αυτές εξουσιαστικές αρχές, σε επίπεδο λογικής δομής τουλάχιστον, που δεν αντιφάσκει και δύναται μέσω του αλληλοπεριορισμού αυτών των αρχών να εξασφαλίζεται πως η ενωμένη βούληση του λαού δεν θα υπαχθεί σε

---

140. Βλ. σχετικές επισημάνσεις του Θ. Γκιούρα αναφορικά με την έλλογη θεμελίωση του καντιανού φυσικού δικαίου και “την ιδέα της ανθρώπινης ελευθερίας όπως εκφράζεται (και απαιτείται) από τον ορθό Λόγο”, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., σ. 33.

141. Rousseau, Jean-Jacques (2004), *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου & Α. Σταϊνχάουερ, επιμ. Β. Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα, βιβλίο II, κεφ. 6, σ. 89-90.

142. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 45, σ. 193.

άλλες ιδιοτελείς σκοπιμότητες που θα εκτρέψουν το κράτος από τον σκοπό του. Γίνεται επίσης εφικτή, με τη λειτουργική αυτή διάκριση, η κατανομή των καθηκόντων και δικαιωμάτων που αναλογούν σε κάθε πλευρά της εξουσίας· και με τον τρόπο αυτό ο Kant θέτει τα όρια και τους όρους υπό τους οποίους ο λαός, ως πολιτικό υποκείμενο, προάγεται στο υψηλότερο αξίωμα και καθίσταται νομοθέτης. Μ' αυτή την αξίωσή του, να θέσει τον λαό κυρίαρχο μέσα στο κράτος, ο Kant επιχειρεί να διασφαλίσει τους όρους εγκαθίδρυσης μιας δίκαιης πολιτείας. Επειδή η θέσπιση του νόμου πηγάζει από τη γενική ενωμένη βούληση, ο Kant θεωρεί πως περιορίζεται η επίδραση που μπορούν να ασκήσουν σε νομικοθεσμικό επίπεδο διάφορες ομάδες, άτομα ή κοινωνικές τάξεις, που λόγω της ισχύος και των προνομίων που διαθέτουν θα απαιτούσαν νόμους προσαρμοσμένους στον ορίζοντα της δικής τους ιδιοτέλειας. “Ως εκ τούτου, μόνον η ομόφωνη και ενωμένη βούληση όλων, στο βαθμό που καθένας αποφασίζει ακριβώς το ίδιο για όλους και όλοι αποφασίζουν το ίδιο για τον καθένα, δηλαδή μόνο η γενική ενωμένη λαϊκή βούληση μπορεί να είναι νομοθετική”¹⁴³. Στα μέλη ενός τέτοιου κράτους, καθόσον προσεγγίζουν την ιδέα της καθαρής πολιτείας, προσιδιάζει η περιωπή του αξιώματος του πολίτη με όλα τα δικαιώματα και καθήκοντα που τους αναλογούν. Οι αναφορές του Kant στο σημείο αυτό εμπεριέχουν μια αμφισημία, καθώς ακροβατούν ανάμεσα στο κανονιστικό του πρότυπο αφενός, που επιτάσσει το σύνταγμα του κράτους να προέρχεται από σώμα ενωμένων πολιτών, και αφετέρου στους περιορισμούς που επιβάλλονται από το περιβρέον πολιτικό περιβάλλον και την ιστορικότητα του εγχειρήματος. Ενώ δηλαδή ο Kant δέχεται τον λαό ως κυρίαρχο πολιτικό όργανο του κράτους, δυνατότητα ψήφου έχουν εντούτοις μόνον εκείνοι οι πολίτες¹⁴⁴ που θεωρούνται ενεργά μέλη, και όχι όσοι θεωρούνται παθητικά μέλη οι οποίοι δεν είναι ανεξάρτητοι αλλά οφείλουν την ύπαρξη και συντήρησή τους στη βούληση ενός άλλου εντός του λαού. Με τη διάκριση αυτή των πολιτών, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αποκλείεται από την σφαίρα της πολιτικής ως ενεργό υποκείμενο, μπαίνοντας σε μία και την αυτή κατηγορία της “ενύπαρξης” όσοι είναι: ανήλικα τέκνα, γυναίκες, οικιακοί υπηρέτες και όσοι δεν έχουν αυτόνομη εργασιακή δραστηριότητα. Τα μέλη ωστόσο αυτής της ομάδας ως άνθρωποι ενός λαού, σημειώνει ο Kant, δεν στερούνται την ελευθερία και την ισότητα που δικαιωματικά τους ανήκει, και έχουν τη δυνατότητα μέσω της εργασιακής διαδικασίας να ανελιχθούν σταδιακά από την παθητική στην ενεργητική

---

143. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 45, σ. 194.

144. Στη διάκριση μεταξύ πολιτών και υπηκόων αναφέρεται και ο Rousseau στο *Κοινωνικό συμβόλαιο*, λέγοντας πως τα μέλη του λαού ονομάζονται πολίτες μόνο όταν συμμετέχουν στην κυρίαρχη εξουσία, και υπήκοοι επειδή υπακούν στους νόμους του κράτους. Επισημαίνει δε τη σύγχυση που υπάρχει από ορισμένους νεότερους στοχαστές που χρησιμοποιούν τους όρους αντίθετα από την πραγματική έννοια τους. Rousseau, Jean-Jacques (2004), *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, ό.π., βιβλίο I, κεφ. 6, σ. 63.

κατάσταση. Ανεξάρτητα πάντως από τον τρόπο, που ο Kant, αποδίδει πολιτικά δικαιώματα. Μπορούμε, εδώ, να επισημάνουμε ειδικά για το μεμονωμένο άτομο και την ύπαρξη κάποιου προσωπικού ενδιαφέροντος από την απόκτηση της πολιτικής ιδιότητας, καθόσον έτσι μπορεί να διεκδικεί και να προστατεύει αυτοπροσώπως τα δικαιώματά του και την επιδίωξη της ευδαιμονίας του (από την οποία δεν μπορεί να αποστεί ως φυσικό ον), αλλά και μια ανιδιοτελή διάθεση (λαμβάνοντας τον άνθρωπο ως ηθικό ον) προσφοράς και συμμετοχής στην κοινότητα των πολιτών όπου ανήκει. Στο *Κοινωνικό συμβόλαιο* ο Rousseau είχε περιγράψει με ιδιαίτερη γλαφυρότητα το όφελος αυτό του ανθρώπου από την απόκτηση της πολιτικής ιδιότητας¹⁴⁵. Το θέμα της σύνδεσης της πολιτικής ιδιότητας και των ιδιοκτησιακών δυνατοτήτων των υπηκόων ενός κράτους είχε επισημανθεί, επίσης, και στο κείμενο *Περί θεωρίας και πράξης*. Το δικαίωμα του πολίτη να θέτει τους θεμελιώδεις νόμους ενός αστικού συντάγματος, σύμφωνα προς το πρωταρχικό συμβόλαιο, προέρχεται από τη δυνατότητα να είναι κανείς ανεξάρτητος, δηλαδή να κατέχει ιδιοκτησία ή να ασκεί τέτοια εργασιακή δραστηριότητα που του επιτρέπει την αυτοσυντήρησή του. Αυτό, σε συνδυασμό με τη βούλησή του να είναι συννομοθέτης μέσα στην κοινοπολιτεία, καθιστά τον πολίτη αντικειμενικό, απροκατάληπτο και ανεπηρέαστο κατά την κρίση του από ενδεχόμενες ιδιοτελείς επιδιώξεις άλλων. Η πολιτική διαδικασία συνδέεται, επομένως, εδώ, και με τους εμπράγματους όρους που πηγάζουν από την ελεύθερη ιδιοκτησιακή και οικονομική δραστηριότητα των ατόμων, οδηγώντας σε πολλαπλές ερμηνευτικές αναγνώσεις: “Η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί έτσι απαρέγκλιτη προϋπόθεση για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, ενώ, αν αναγνωστεί αντιστρόφως, η σειρά των δικαιωμάτων οδεύει προς την απελευθέρωση της ιδιοκτησίας από τα προνομιακά ιστορικά βάρη της παραδοσιακής κοινωνίας”¹⁴⁶. Ανεξάρτητα πάντως από τη θεμελίωση της πολιτικής ιδιότητας πάνω σε ιδιοκτησιακά δικαιώματα, ο Kant έχει πολλάκις επισημάνει πως σκοπός της ένωσης του λαού σε κράτος πρέπει να είναι πρωτίστως το δίκαιο και η εξασφάλιση της ελευθερίας όλων, και ακολούθως η ευδαιμονία την οποία εκλαμβάνει κυρίως “ως μέσον διασφάλισης του δικαίου”. Ως εκ τούτου, τόσο οι θεμελιώδεις προβλέψεις της νομοθετικής

145. “Αυτή η μετάβαση από τη φυσική κατάσταση στην πολιτική κατάσταση προκαλεί μια αξιοσημείωτη μεταβολή στον άνθρωπο, υποκαθιστώντας στη συμπεριφορά του το ένστικτο με τη δικαιοσύνη και προσδίδοντας στις πράξεις του την ηθικότητα που προηγούμενως του έλειπε. Μόνο τότε, όταν η φωνή του καθήκοντος διαδέχεται τη φυσική ροπή και το δικαίωμα των ορέξεων του, ο άνθρωπος που μέχρι τότε ασχολούνταν μόνο με τον εαυτό του αναγκάζεται να ενεργήσει βάσει άλλων αρχών και να συμβουλευτεί το λογικό του [τον Λόγο του] πριν ακούσει τις ροπές του. Αν και σε αυτή την κατάσταση στερείται πολλά από τα πλεονεκτήματα που η φύση του προσφέρει, κερδίζει άλλα τόσα και περισσότερα: οι ικανότητες του ασκούνται και αναπτύσσονται, οι ιδέες του διευρύνονται, τα αισθήματα του εξευγενίζονται, και ολόκληρη η ψυχή του ανυψώνεται [...]”. Στο: Rousseau, Jean-Jacques (2004), *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, ό.π., βιβλίο Ι, κεφ. 8, σ. 67.

146. Βλ. τις επισημάνσεις Θ. Γκιούρα για τη σύνδεση πολιτικών και οικονομικών προϋποθέσεων στο κράτος υπό την καντιανή θεώρηση, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., σ. 42-43.

εξουσίας στο αστικό σύνταγμα, όσο και τα διατάγματα και οι οποιεσδήποτε άλλες παρεμβάσεις (θέσπιση αποφάσεων προς την ευημερία των πολιτών, φορολογία πλούσιων μελών, συντήρηση απόρων κ.ά.) της εκτελεστικής εξουσίας στην ιδιοκτησία των πολιτών, αποσκοπούν να διασφαλίσουν την απρόσκοπτη κοινωνική αναπαραγωγή με τρόπο τέτοιον: “ώστε καθένας να παραμένει ελεύθερος να αναζητήσει την ευδαιμονία του με όποιον τρόπο θεωρεί καλύτερο, όσο δεν παραβιάζει εκείνη την γενική έννομη ελευθερία, συνεπώς τα δικαιώματα των υπόλοιπων συνυπηκόων”¹⁴⁷.

Γενικά, η εκτελεστική εξουσία (ηγεμόνας ή κυβέρνηση) κατανοείται από τον Kant ως φορέας που δύναται να παρεμβαίνει με διάφορους τρόπους στην περιουσία των πολιτών. Η επίδραση της, όμως, είναι εξίσου σημαντική σε όλο τον κοινωνικό βίο, καθώς είναι επιφορτισμένη να πραγματώνει τη βούληση του νομοθέτη σε ένα ευρύτατο φάσμα κοινωνικών δραστηριοτήτων και οι αποφάσεις της ενέχουν εξαναγκασμό. Στην περίπτωση που η εκτελεστική εξουσία θα επεδίωκε πέρα από την άσκηση κυβερνητικών καθηκόντων συγχρόνως και να νομοθετεί, αυτό θα ήταν ένδειξη στροφής προς τον δεσποτισμό, αφού έτσι θα αντιμετώπιζε τους πολίτες πατερναλιστικά και όχι όπως τους αρμόζει, ως φορείς δηλαδή της κυρίαρχης νομοθετικής εξουσίας. Στα καθήκοντα επομένως της κυβέρνησης ανήκουν μια σειρά αρμοδιότητες και εξουσίες που αφορούν την οργάνωση του κρατικού διοικητικού μηχανισμού και την εφαρμογή των νόμων που προέρχονται από την ενωμένη βούληση του λαού. Σ’ αυτήν ακριβώς την ιδέα – της εναρμόνισης με την ενωμένη νομοθετική βούληση του λαού – βασίζει ο Kant όλα τα δικαιώματα και του περιορισμούς μιας κυβερνητικής εξουσίας. Το δικαίωμα να επιβάλλει φορολογία, να ασκεί δημοσιονομικές και αστυνομικές αρμοδιότητες, να απονέμει αξιώματα, να ανακαλέσει προνομιακές ταξικές ρυθμίσεις, να παρεμποδίζει τις εκκλησιαστικές οργανώσεις όταν απειλούν την κοινωνική ειρήνη και τέλος το δικαίωμα τιμωρίας και απονομής χάριτος. Οι περιορισμοί από την άλλη πλευρά, αφορούν την άρνηση ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στον ηγεμόνα μιας χώρας (κίνδυνος ενδεχόμενης κατάχρησης εξουσίας και απειλή για τις περιουσίες των πολιτών) και την αποχή από κάθε προσπάθεια επιρροής του εσωτερικού θρησκευτικού φρονήματος του λαού¹⁴⁸. Θεμελιώνονται δε, οι περιοριστικοί αυτοί όροι, στην ανάγκη προστασίας βασικών ελευθεριών των πολιτών, την ελευθερία συνείδησης και την ελευθερία ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Καθώς, όμως, η εκτελεστική εξουσία υπάγεται και λογοδοτεί για τις πράξεις της στον κυρίαρχο του κράτους, τη νομοθετική εξουσία, ο

147. *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 18.

148. Βλ. αναφορά του Kant για το καθήκον του ηγεμόνα να απέχει από ιδιοκτησιακή κατοχή στο: *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, ό.π., § 45, σ. 204. Και επίσης για το καθήκον της πεφωτισμένης ηγεσίας να αφήνει πλήρη ελευθερία στη θρησκεία των υπηκόων, στο κείμενο του *Διαφωτισμού*, ό.π., σ. 5.

Kant γράφει σχετικώς: “Ο κυρίαρχος μπορεί να αφαιρέσει την εξουσία από τον ηγεμόνα, να τον καθαιρέσει ή να μεταρρυθμίσει τη διοίκηση του, αλλά δεν μπορεί να τον τιμωρήσει”¹⁴⁹. Δεδομένης της αντίθεσης στο δικαίωμα εξέγερσης του λαού, όπως έχει ήδη αναφερθεί προωτέρα (βλ. κεφάλαιο 4: Το ζήτημα της αντίστασης στην πολιτική θεωρία του Kant), εξαιτίας των ρήξεων που προκαλεί στα θεμέλια της πολιτείας, ο Kant προσανατολίζεται στον θεσμικό έλεγχο της κυβερνητικής εξουσίας. Το νομοθετικό σώμα, ως εκπρόσωπος του κυρίαρχου λαού, νομιμοποιείται δηλαδή να καθαιρέσει την εκτελεστική εξουσία εάν αυτή στρέφεται ενάντια στα δικαιώματα του λαού. Αυτή η συνθήκη, ως τυπικός νομοκοθεσμικός όρος, περιλαμβάνεται στα περισσότερα σύγχρονα συντάγματα: η κυβέρνηση οφείλει να έχει την εμπιστοσύνη της νομοθετικής εξουσίας για να μπορεί να ασκήσει εξουσία. Τέλος, η τρίτη εξουσία που συμπληρώνει τις δύο προηγούμενες είναι η δικαστική εξουσία, η οποία οφείλει συγχρόνως να είναι ανεξάρτητη από τις άλλες δυο κεφαλές του κράτους. Η απονομή δικαιοσύνης επαφίεται, παρότι μόνον εμμέσως, στην ικανότητα του ίδιου του λαού να κρίνει τους παραβάτες του νόμου και στο καθήκον που έχει να προστατεύει το δίκαιο της πολιτείας. Γράφει συγκεκριμένα, ο Kant: “Μόνον ο λαός μπορεί λοιπόν να δικάσει καθέναν που είναι μέλος του, αν και μόνον έμμεσα, μέσω ενός αντιπροσώπου που έχει εκλέξει ο ίδιος (το σώμα ενόρκων)”¹⁵⁰. Ως εκ τούτου, εάν μέσα από αυτό το συνολικό εξουσιαστικό πλέγμα που συγκροτούν οι τρεις αρχές της πολιτείας η βούληση του λαού εκπροσωπείται και εκφράζεται αποτελεσματικά, συνεπάγεται πως μια τέτοια πολιτειακή δομή είναι σύμφωνη και με τον ορθό Λόγο. Πράγμα που επιτρέπει στο να κατανοηθεί το κράτος όχι ως μηχανισμός που εξυπηρετεί επιμέρους συμφέροντα ή ηγεμονικούς σκοπούς, αλλά ως θεσμός προσανατολισμένος προς την ελευθερία των πολιτών: “Πρόκειται λοιπόν για τρεις διαφορετικές εξουσίες (potestas legislativa, executoria, iudiciaria) μέσω των οποίων το κράτος (civitas) έχει την αυτονομία του, δηλαδή συγκροτεί και διατηρεί τον εαυτό του σύμφωνα με νόμους της ελευθερίας¹⁵¹.

Εκτός από τα τρία πρόσωπα της ενωμένης λαϊκής βούλησης, που αναπαριστούν στο πραγματικό πολιτικό πεδίο μια έλλογη εξουσιαστική διάρθρωση, ικανή να ανταποκριθεί στις λειτουργικές απαιτήσεις που έχει το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, το εγχείρημα του Kant προσανατολίζεται και σε άλλες ουσιώδεις παραμέτρους που πρέπει να πληροί μια αληθινή πολιτεία. Την οποία ο Kant θα ορίσει ως εξής: “Κάθε αληθινή πολιτεία όμως είναι, και δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από ένα αντιπροσωπευτικό σύστημα του λαού, για να προφυλάσσει τα δικαιώματά του στο όνομα του ιδίου, από όλους τους ενωμένους πολίτες

149. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 45, σ. 197.

150. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 45, σ. 198.

151. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 45, σ. 198.

και μέσω των εντολοδόχων τους (αντιπροσώπων)¹⁵². Οι παραθέσεις, βέβαια, του Kant για το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα δεν περιορίζονται σε ένα περιεκτικό ορισμό του, αλλά εκτείνονται στην περιγραφή και ανάδειξη πολλών διαφορετικών πλευρών του αντικειμένου. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο Kant πραγματεύεται και οριοθετεί το ορθό πολίτευμα με ένα διττό κριτήριο ποσοτικού και ποιοτικού χαρακτήρα ή αλλιώς μορφικού και περιεχομενικού τύπου. Σε ό,τι αφορά την εξωτερική μορφή του, τον αριθμό των προσώπων που απαρτίζουν την εκτελεστική εξουσία, αναφέρεται στη μορφή κυριαρχίας (*forma imperii*). Ενώ σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό του, τον τρόπο που ασκείται η κυβερνητική διοίκηση, αναφέρεται στη μορφή κυβέρνησης (*forma regiminis*) η οποία είτε είναι ρεπουμπλικανική είτε είναι δεσποτική. Πρόθεση του Kant είναι αφενός να καταδείξει τα χαρακτηριστικά των πραγματικών πολιτευμάτων και την ενδεχόμενη απόκλισή τους από το δικό του κανονιστικό πρότυπο, και αφετέρου να δημιουργήσει όσο το δυνατόν πληρέστερους και ακριβέστερους εννοιακούς προσδιορισμούς για το πολιτικοθεωρητικό του εγχείρημα. Τόσο ο κριτικός στοχασμός, όσο και η σκέψη του λαού και των κυβερνώντων χρειάζονται σαφείς έννοιες για να προσανατολίζονται ορθά και την ίδια την πολιτική πράξη. Οι διαφορετικές εκδοχές της κυριαρχίας (*forma imperii*), ανάλογα με τον αριθμό των προσώπων που ασκούν την εξουσία, μπορούν να χωριστούν, σύμφωνα με τον Kant: στην εξουσία ενός προσώπου (αυτοκρατία), στην εξουσία μερικών προσώπων συνενωμένων σε σώμα (αριστοκρατία) και τέλος στην εξουσία όλου του λαού (δημοκρατία). Εξετάζοντας αυτές τις τρεις μορφές κυριαρχίας ο Kant, με βάσει ορισμένα κριτήρια, παρατηρεί πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα για το καθένα από αυτά. Έτσι, αν ιδωθούν ως προς την πολυπλοκότητα σχέσεων, το πρώτο, το αυτοκρατικό πολίτευμα είναι το απλούστερο και το ταχύτερο όταν αναφερόμαστε στην θέσπιση νόμων (η εξουσία ενός βασιλέα ως νομοθέτη), το δεύτερο, το αριστοκρατικό πολίτευμα είναι πιο σύνθετο καθώς σ' αυτό υπάρχουν δυο επίπεδα σχέσεων, ένα μεταξύ των ευγενών και ένα άλλο του κυρίαρχου σώματος προς τον λαό, το τρίτο, το δημοκρατικό πολίτευμα (η νομοθετική εξουσία στον δήμο) είναι και το πιο σύνθετο καθώς προϋποθέτει αρχικά να συγκροτηθεί ένας λαός, κατόπιν να ενωθεί η βούληση των πολιτών, και έπειτα να τεθεί η ενωμένη βούληση κυρίαρχη επί της πολιτείας¹⁵³. Εντούτοις, σημειώνει ο Kant, στο ίδιο χωρίο της *Μεταφυσικής των ηθών*, ενώ το αυτοκρατικό πολίτευμα παρουσιάζει το πλεονέκτημα της απλότητας δεν είναι το καλύτερο, και τούτο γιατί εύκολα εκτρέπεται προς τον δεσποτισμό και λόγω αυτής της έφεσης υποδαυλίζει την παθητικότητα των υπηκόων. Η απλότητα, με

152. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 45, σ. 221.

153. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 51, σ. 219.

άλλα λόγια, δεν μπορεί να αντισταθμίσει τις δομικές αδυναμίες αυτής της μορφής κυριαρχίας από την οποία εκλείπει το στοιχείο της συνθετικής διαμόρφωσης του νόμου καθώς απουσιάζει ο αντίλογος, και έτσι εναπόκειται είτε στην τύχη είτε στην σοφία του εκάστοτε μονάρχη η εκπροσώπηση της ενωμένης βούλησης, κάτι που μόνο για δεδομένες συγκυρίες και προσωρινά μπορεί να δεχτεί ο ορθός Λόγος. Άρα τα άλλα δύο πολιτεύματα, η αριστοκρατία και η δημοκρατία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνάδουν περισσότερο προς την ρεπουμπλικανική ιδέα. Ενώ δηλαδή εκλείπει το προνόμιο της απλότητας, υπάρχει η πιθανότητα μέσω μιας διαλεκτικής διαδικασίας στη λήψη αποφάσεων (θέση, αντίθεση, σύνθεση) οι συμμετέχοντες να πλησιάζουν πιο εύκολα προς την αλήθεια και το δίκαιο που απαιτεί η ενωμένη βούληση, και προφανώς λόγω της συμμετοχής τους στις πολιτικές διαδικασίες και τις αντίστοιχες ευθύνες που επωμίζονται, όλο και περισσότερο οι υπήκοοι να ανέρχονται στο επίπεδο του πολίτη. Οι διατυπώσεις και τα επιχειρήματα του Kant για τα πολιτεύματα παρουσιάζουν αξιοσημείωτη συνέπεια και ομοιότητα στα περισσότερα πολιτικά του έργα. Αξίζει, εντούτοις, στο σημείο αυτό να τονιστεί η απορριπτική στάση που εκφράζει ο Kant για το δημοκρατικό πολίτευμα στο κείμενο της *Αιώνιας Ειρήνης*, θέση που, όμως, δεν επαναλαμβάνεται με τέτοιο κατηγορηματικό τρόπο σε κανένα άλλο του έργο. Ο Kant, εδώ, σημειώνει αρχικά ότι πρέπει να υπάρχει σαφής διάκριση ανάμεσα στις δυο έννοιες και να μην ταυτίζεται το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα με το δημοκρατικό, επειδή το μεν πρώτο αφορά τον τρόπο που η καθολική βούληση του λαού θα ενεργήσει απέναντι στον λαό ως υπήκοο, ενώ το δεύτερο αφορά τον αριθμό των προσώπων που είναι φορείς της κυβερνητικής εξουσίας. Ειδικότερα, συγκριτικά με τα άλλα πολιτεύματα, αναφέρει πιο κάτω: “Από τις τρεις μορφές πολιτείας, αυτή της δημοκρατίας είναι με την καθαυτό έννοια της λέξης κατ’ αναγκαιότητα δεσποτισμός, επειδή θεμελιώνει μια εκτελεστική εξουσία, όπου όλοι αποφασίζουν για τον ένα (ο οποίος επομένως δεν συμφωνεί μαζί τους), συνεπώς αποφασίζουν όλοι, που ωστόσο δεν είναι όλοι, με αποτέλεσμα η γενική βούληση να αντιφάσκει προς τον ίδιο της τον εαυτό και προς την ελευθερία”¹⁵⁴. Ο Kant, μπορούμε να εικάσουμε ότι υπονοεί με την έννοια αυτή, όχι τη απόρριψη των αξιακών στοιχείων της δημοκρατίας όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί μέσα από την πολιτική φιλοσοφία και εξελίχθηκαν ιστορικά μέσω της αντίθεσης του λαού απέναντι στην εξουσιαστική καταπίεση και αυθαιρεσία, αλλά μια κατάσταση που ρέπει προς την αναρχία, τη δημαγωγία, την οχλοκρατία ή “την τυραννία των πολλών εις βάρος των λίγων”¹⁵⁵. Και επίσης παραφράζοντας μερικώς τη θέση του Kant από την *Κριτική του*

154. *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 68.

155. Για το θέμα αυτό, την επιφύλαξη του Kant απέναντι στην δημοκρατία βλ. Κ. Ψυχοπαίδης (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα, σ. 275, και επίσης Guyer, Paul (2013), *Kant*, μτφρ. Γ.

καθαρού Λόγου, για τη θεώρηση της πραγματικότητας μέσω της διάκρισης σε φαινόμενα και πράγματα καθ' εαυτά, μπορούμε να συμπεράνουμε πως δεν αρκεί μόνο η δημοκρατική μορφή μιας πολιτείας για να είναι καθ' εαυτό σύμφωνη με τη δημοκρατία¹⁵⁶, – εκτός από το γράμμα, πρέπει και κατά το πνεύμα να συμφωνεί με τη δημοκρατική ιδέα – τουτέστιν με όλες εκείνες τις αξίες που συνάδουν με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και οδηγούν την κοινωνία προς την κατεύθυνση μιας συμβίωσης υπό καθεστώς δικαίου. Η ρεπουμπλικανική ιδέα, συνεπώς, αποτελεί τον σκοπό (το πνεύμα του ορθού πολιτεύματος) προς τον οποίο πρέπει όλα τα κράτη να τείνουν, ανεξάρτητα από την μορφή που βρίσκονται προσωρινά και η οποία εκλαμβάνεται από τον Kant ως το *γράμμα* μόνον εκείνου του πρωταρχικού συμβολαίου. Συνδέεται δε, η ιδέα αυτή, με ειδικά ποιοτικά κυρίως στοιχεία της πολιτικής και του τρόπου άσκησης της εξουσίας. Η δέσμευση του συντάγματος προς τον σκοπό αυτόν – να κυβερνάται η πολιτεία με τρόπο που θα αντιστοιχεί στο πνεύμα του πρωταρχικού συμβολαίου – είναι αναγκαία και καταστατική αρχή για το σώμα των πολιτών, τους οποίους αντιλαμβάνεται ο Kant ως συννομοθέτες της πολιτείας. Η συγκρότηση του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος (και εν γένει η ρεπουμπλικανική ιδέα) πρέπει να αποτελεί τον σταθερό προσανατολισμό και σκοπό συνολικά της πολιτείας, εάν θέλει αυτή να ονομάζεται ένωση πολιτών υπό δημόσιους νόμους και καθεστώς ελευθερίας. Και επίσης τη λυδία λίθο που θα θέτει υπό διαρκή έλεγχο κάθε εξουσιαστική απόφαση στα υπάρχοντα πολιτεύματα, μέχρις ότου αυτά “να διαλυθούν στο πρωταρχικό (ορθολογικό) πολίτευμα που καθιστά μόνον την *ελευθερία* αξίωμα και συνθήκη κάθε *εξαναγκασμού*, όπως απαιτείται για το νόμιμο σύνταγμα του κράτους, [...]”¹⁵⁷. Μια σειρά θεμελιωδών

Μαραγκός, Gutenberg, Αθήνα, σ. 477- 478.

156. Εδώ πρέπει να γίνει μνεία πως την περίοδο συγγραφής των έργων του Kant, η αντίληψη περί δημοκρατίας (με τη σύγχρονη αντιπροσωπευτική της μορφή) βρίσκεται υπό διαμόρφωση και διαφέρει από τη σύγχρονη θεώρηση της έννοιας. Η σημερινή αντίληψη περιλαμβάνει, μετά και το πέρασμα δύο αιώνων ιστορικής εμπειρίας, όχι μόνο διαφορετικές και αξιολογικά φορτισμένες προσεγγίσεις από φιλελεύθερες ή μαρξιστικές οπτικές αλλά και ευρύτερες διαφοροποιήσεις, που περιλαμβάνουν τη δραστηριοποίηση κομματικών μηχανισμών, τη γενίκευση του εκλογικού δικαιώματος και τη σύνδεση της σύγχρονης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας με κοινωνικά δικαιώματα (ελευθερία του λόγου, προστασία εύάλωτων ομάδων, ελεύθερη συνδικαλιστική δραστηριότητα κ.ά), και βεβαίως τη σύνδεση και εξάρτηση από δυνάμεις της αγοράς. Οι σύγχρονες αυτές προσλαμβάνουσες, θέλοντας και μη, επιδρούν στον τρόπο που γίνεται μια εκ των υστέρων προσέγγιση σε κάποια έννοια που σε παρελθόντα χρόνο συνοδεύεται από ποικίλες νοηματοδοτήσεις. Για την εποχή του Kant, η έννοια της αντιπροσώπευσης σε νομοθετικά ή συμβουλευτικά σώματα δεν σήμαινε αυτομάτως και τη δημοκρατική εκπροσώπηση του λαού ακόμη, καθώς η κατάληψη τέτοιων αξιωμάτων συνδεόταν και με κληρονομικά προνόμια. Η συμμετοχή δε όλου του δήμου ή πολυπληθών ομάδων πολιτών σε κυβερνητικές δραστηριότητες, περισσότερο ή αποκλειστικά και μόνον ως οχλοκρατία μπορούσε να νοηθεί. Ο Rousseau σημειώνει στο *Κοινωνικό συμβόλαιο* (ό.π., σ.124): “Αν πάρουσ τον όρο στην αυστηρή σημασία του, δεν υπήρξε ποτέ πραγματική δημοκρατία, και ούτε θα υπάρξει ποτέ. [...] Δεν μπορούμε να φανταστούμε τον λαό να βρίσκεται διαρκώς σε συνελεύσεις για τις δημόσιες υποθέσεις”. Αυτό ασφαλώς δεν εκφράζει κάποια αντίθεση του Rousseau στον ουσιώδη χαρακτήρα της δημοκρατίας, παρά μόνο σε διαδικασίες που ενδεχόμενα αποπροσανατολίζουν ή υπονομεύουν την αξία του πράγματος.

157. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 51, σ. 221.

αξιωμάτων πλαισιώνουν την ρεπουμπλικανική ιδέα, την οποία προτείνει ο Kant, ως μόνιμη πολιτειακή οργάνωση. Κάθε εξουσιαστική απόφαση ή πράξη οφείλει να έχει ως αφετηρία την οπτική της αντιπροσώπευσης, ο ηγεμόνας (συλλογικό σώμα ή μεμονωμένο πρόσωπο) να θέτει κάθε ενέργημα της πολιτικής του εκτός της σφαίρας των προσωπικών του συμφερόντων και πάντοτε στη βάση της νομοθεσίας που προέρχεται από το σύνταγμα. Αυτή δε η συνταγματική νομοθεσία απαιτείται και δύναται να βρίσκεται πέρα και πάνω από τον στενό ορίζοντα του ατομικού συμφέροντος και κάθε μορφή ιδιοτέλειας, ωστόσο να προστατεύει και να εξασφαλίζει τα δικαιώματα του καθενός δίχως εξαιρέσεις, καθώς και την αυτονομία της πολιτείας. Πώς μπορεί αυτό να πραγματοποιηθεί, μέσα σε μια κοινωνία που διέπεται από “αντικοινωνική κοινωνικότητα”; Είναι δυνατόν, επειδή στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα οι δομές της εξουσίας αναζητούν τις αρχές που καθορίζουν τις αποφάσεις τους “στο χώρο της νομοθεσίας, όπου τα περιεχόμενα των νόμων είναι προσδιορισμένα με γενικό τρόπο από την πολιτική φιλοσοφία και συνίστανται στην ελευθερία, στην ισονομία (κατάργηση προνομίων) και στην κριτική λειτουργία της δημοσιότητας”¹⁵⁸. Η αναγωγή των αποφάσεων της εκτελεστικής εξουσίας στη βούληση του νομοθετικού σώματος προϋποθέτει τον ουσιαστικό και θεσμικό χωρισμό τους, ώστε μολονότι λειτουργούν συμπληρωματικά προς τον ίδιο σκοπό, να διατηρούν την αυτονομία τους. Μόνον έτσι, σύμφωνα με τον Kant, μπορεί να αποκλειστεί κάθε ανορθολογική λήψη αποφάσεων της εκτελεστικής εξουσίας, καθώς και η αλλότρια ή η απατηλή χρήση του συντάγματος. Η αυτονομία των πολιτικών θεσμών (νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία) αποτελεί ένα βασικό πλέγμα προστασίας της ενωμένης βούλησης του λαού απέναντι σε προσπάθειες χειραγώγησης ή εκτροπής προς ιδιοτελείς σκοπούς από τους κυβερνώντες. Συμβάλλοντας εμμέσως και στην πολιτική χειραφέτηση του λαού, καθώς οι πολιτικοί θεσμοί τίθενται διαρκώς υπό την κρίση του ως προς το εάν συμφωνούν με τους όρους του κοινωνικού συμβολαίου στο οποίο έχει δώσει τη συγκατάθεσή του. Ο Kant επισημαίνει τους κινδύνους που υπονομεύουν την ορθή λειτουργία της πολιτείας από τις εξουσιαστικές υπερβάσεις, αναφέροντας ενδεικτικά παραδείγματα. Όταν ο ηγεμόνας, λόγου χάρη, μπορεί να αποφασίζει δίχως ελεγκτικούς μηχανισμούς και δίχως τη σύμφωνη γνώμη του λαού είτε για την κήρυξη ενός πολέμου¹⁵⁹ είτε αναφορικά με το βάρος των κρατικών χρεών, όπως είθισται σε ένα μη ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, η σχέση της εκτελεστικής εξουσίας με τον λαό μεταλλάσσεται από σχέση αντιπροσώπευσης σε σχέση ιδιοκτησίας, που οδηγεί στη λήψη βεβιασμένων και στρεβλών αποφάσεων (πόλεμος για τα

158. Κ. Ψυχοπαίδης (1999), *Κανόνες – αντινομίες*, ό.π., σ. 274.

159. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 66.

συμφέροντα του ηγεμόνα) και την εργαλειακή χρήση των υπηκόων. Άλλο παράδειγμα που επικαλείται ο Kant, με αφορμή την πραγμάτευση των κινδύνων που απειλούν τη δημοσιότητα, αναφέρεται στην περίπτωση όπου το σύνταγμα χρησιμοποιείται όχι για να αντιπροσωπευθεί η βούληση του λαού, αλλά απεναντίας για να εξαπατηθεί ο λαός από τις πραγματικές προθέσεις ενός απόλυτου μονάρχη. Συνεπώς, σε ένα κράτος όπου οι τρεις εξουσίες δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη, ο λαός στην πραγματικότητα δεν είναι κυρίαρχος, αλλά είναι ο μονάρχης αυτός που έχει τον ουσιαστικό έλεγχο όλων των θεσμών, τους οποίους και χρησιμοποιεί για να δώσει την επίφαση της ελευθερίας στους υπηκόους του¹⁶⁰ και να τους αποκλείσει από τις πολιτικές διεργασίες. Ένας ακόμη αναγκαίος όρος για το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα είναι η προστασία και η εξάρτηση των σχέσεων που αναπτύσσονται στην πολιτεία από τον νόμο¹⁶¹, και μάλιστα από εκείνον τον νόμο που θεμελιώνεται πάνω στην ελευθερία. Οι πολίτες συμφωνούν να υπαχθούν σε καθεστώς δικαίου το οποίο έχουν οι ίδιοι εγκαθιδρύσει μέσω της ελεύθερης βούλησής τους. Ο νόμος στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, μολονότι περιβάλλεται από τον εξαναγκασμό μιας δημόσιας βούλησης, δεν είναι μια άσκηση δύναμης που επιβάλλει ο ισχυρότερος στον πιο αδύναμο, αλλά είναι θεμελιώδης πολιτική αρχή που διέπει τις δομές του κράτους και στοχεύει στην προστασία όλων των δικαιωμάτων που προκύπτουν από την ανθρώπινη ελευθερία. Κατά συνέπεια, ένα πλέγμα νομικών κανόνων ρυθμίζει τις σχέσεις, τα καθήκοντα και τα δικαιώματα των μελών της πολιτείας, ούτως ώστε να αποφεύγεται η σύγκρουση και η προσφυγή στις αυθαίρετες βουλήσεις προσώπων. Κριτήριο για την εγκυρότητα και την ορθότητα αυτού του ρυθμιστικού πλαισίου (δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο), στο οποίο υπάγονται όλα τα μέλη ανεξαιρέτως, και των προσώπων που κυβερνούν την πολιτεία συμπεριλαμβανομένων, αποτελεί η αρχή της συμφωνίας του λαού με τον εκάστοτε νόμο. Με την απαραίτητη προϋπόθεση να εκλαμβάνεται ο λαός ταυτόχρονα ως νομοθέτης και ως υπήκοος. “Η λυδία λίθος όλων αυτών που μπορούν να αποφασιστούν ως νόμος για ένα λαό έγκειται στο ερώτημα: εάν ένας λαός θα επέβαλλε στον εαυτό του ένα τέτοιο νόμο”¹⁶².

Συνοψίζοντας, το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα είναι αυτό στο οποίο υπάρχουν όλες οι έλλογες προϋποθέσεις για να βρει την αληθινή έκφρασή του η έννοια του δικαίου στην πολιτική, καθώς η οργάνωση της πολιτείας και η άσκηση της εξουσίας θεμελιώνεται πάνω στις στέρεες βάσεις που εξασφαλίζουν: η ελευθερία και η ισότητα, η αρχή της

160. Kant, Immanuel (2004), *Η διένεξη των σχολών*, ό.π., σ. 253.

161. Στην *Αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 63, σημειώνει ο Kant, πως οι αρχές του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος είναι η ελευθερία, η ισότητα και η εξάρτηση όλων από μια κοινή νομοθεσία (ως υπηκόων).

162. Βλ. Kant, Immanuel (2004), *Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 4. Πρβλ. ανάλογη επισήμανση για τη νομιμότητα κάθε δημόσιου νόμου, στο: Kant, Immanuel (2006), *Περί θεωρίας και πράξης*, ό.π., σ. 18.

αντιπροσώπευσης, ο χωρισμός των εξουσιών και η υπαγωγή όλων σε κοινούς νόμους. Σύμφωνα με τις εκφράσεις του Kant: “Αυτή είναι η μοναδική μόνιμη πολιτειακή οργάνωση όπου ο νόμος κυριαρχεί ο ίδιος και δεν εξαρτάται από κανένα ιδιαίτερο πρόσωπο· είναι ο ύστατος σκοπός κάθε δημοσίου δικαίου, η μόνη κατάσταση, στην οποία αποδίδεται στον καθέναν *οριστικά* αυτό που του ανήκει”¹⁶³.

5.4. Συμβολή του πολιτεύματος στην ηθικοποίηση της κοινωνίας

Η εγκαθίδρυση ενός ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος με τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν πρωτίτερα αποτελεί θεμελιώδες αίτημα της καντιανής πρακτικής φιλοσοφίας, ώστε να μπορέσουν οι άνθρωποι να διατελέσουν σε καθεστώς δικαίου και κοινωνικής ειρήνευσης. Όπου καθένας θα μπορεί να επιδιώκει την ευημερία του, την αυτοπραγμάτωσή του και άλλους ελεύθερους σκοπούς, δίχως να απειλείται η κοινωνική συνοχή και η ελευθερία της υπόλοιπης κοινότητας. Αποτελεί άραγε αυτή η πολιτικοκοινωνική συγκρότηση επαρκή συνθήκη για τη δημιουργία μιας ηθικής κοινότητας, ή διαφορετικά, μπορεί να συμβάλλει στην ανόρθωση της ηθικής συνείδησης των πολιτών; Ο Kant αναφέρει στην *Αιώνια ειρήνη*, πως ακόμη και για έναν λαό διαβόλων θα μπορούσε να ιδρυθεί κράτος, ρυθμίζοντας με τέτοιο τρόπο το πολίτευμα ώστε η εξωτερική συμπεριφορά αυτών των όντων (παρά την τάση καθενός να εξαιρέσει κρυφά τον εαυτό του) να διατηρείται σε ορισμένα πλαίσια μέσω καθολικών επιτακτικών νόμων¹⁶⁴. Με τούτο ο Kant θέλησε να τονίσει πως αρκεί ο κατάλληλος φυσικός μηχανισμός εξαναγκαστικών νόμων που θα περιορίζει τις αυθαίρετες και εγωιστικές πράξεις και όχι η συνείδηση της ηθικότητας (που επιτάσσει το δίκαιο μεταξύ ανθρώπων), για να δημιουργηθεί ένα κράτος. Ακολουθώντας, όμως, την αντίστροφη πορεία, μπορούμε να δεχτούμε ότι ένα ορθό και δίκαιο πολίτευμα προετοιμάζει τον δρόμο για να ανακαλύψουν οι πολίτες την υποχρέωση τους να συμπεριφέρονται ηθικά. “Δεν μπορούμε να αναμένουμε από την ηθικότητα το καλό πολίτευμα, αλλά αντιστρόφως πρέπει μάλλον από το τελευταίο να αναμένουμε πρωτίστως την καλή ηθική διάπλαση ενός λαού”¹⁶⁵. Και η ηθικότητα, κατά τον Kant, δεν είναι ένας χιμαιρικός τόπος που αφορά μόνο τη θεωρητική ενασχόληση του φιλοσοφικού νου, τουναντίον αποτελεί μια κατάσταση που το ανθρώπινο γένος έχει το καθήκον όπως και την απαραίτητη έφεση (ηθική καταβολή) για να την πραγματώσει εντός του εμπειρικού κόσμου. Τούτο βέβαια δεν εναπόκειται σε κάποια αγαθή τύχη, ούτε υπάρχει

163. *Μεταφυσική των ηθών*, §§ 43-52, στο: *Θεωρίες της πολιτικής*, ό.π., § 51, σ. 221.

164. Βλ. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 98.

165. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 99.

κάποια προδιαγεγραμμένη πορεία κατά την οποία τα ανθρώπινα πράγματα εξελίσσονται από μόνα τους προς ένα ηθικό μέλλον· παρά την τελολογική σύλληψη της φύσης και της ιστορίας, στην οποία ο Kant μας εισήγαγε για να κατανοηθεί από μια φιλοσοφική προοπτική η πάλη του ανθρώπινου γένους απέναντι στις αντιξοότητες, το κακό, και τα εμπόδια που η φύση (η εξωτερική, αλλά και η ανθρώπινη φύση) εναπόθεσε στον δρόμο του. Σημειώνει ο Kant, για την στάση που οφείλουν οι άνθρωποι να ακολουθούν: “το ανθρώπινο είδος μπορεί και πρέπει να γίνει αυτοδημιουργός της ευτυχίας του· η βεβαιότητα όμως ότι θα συμβεί αυτό δεν μπορεί να συναχθεί a priori από τις γνωστές φυσικές προδιαθέσεις του, αλλά από την εμπειρία και την ιστορία, και η προσδοκία τούτη είναι τόσο βάσιμη όσο χρειάζεται ώστε να μην απελίζεται στην πορεία του προς το καλύτερο, και ώστε ο καθένας να συμβάλλει, κατά το δυνατόν, με όλη τη φρόνηση και το ηθικό του παράδειγμα, στην επίτευξη αυτού του σκοπού”¹⁶⁶. Η δημιουργία του κατάλληλου πολιτικού πλαισίου, που συνάδει προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, είναι η αναγκαία και πρώτη προϋπόθεση για μια κοινωνία και έλλογα όντα που δεν εξαντλούνται μόνο σε μηχανικές σχέσεις δίκαιης και ισότιμης ανταλλαγής ιδιωτικών αγαθών. Αλλά καθιστούν σκοπό της ένωσής τους και τη μετάβαση σε μια κοινωνική κατάσταση στην οποία η ηθική συμπεριφορά δεν αποτελεί δευτερεύον και συγκυριακό στοιχείο του ανθρώπινου πράττειν.

Στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, η συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία και ο αναστοχασμός περί της πολιτικής οργάνωσης του συνόλου δημιουργεί εσωτερικά κίνητρα για τον μετριασμό του εγωισμού (μεγάλος αντίπαλος της ηθικότητας) και την υιοθέτηση αρχών δικαίου, που θα ανοίξουν τον δρόμο ενδεχομένως και σε ηθικά συναισθήματα (ενδιαφέρον για το κοινό καλό, ευθύνη για ατομική τελείωση, αγάπη για την κοινότητα των ανθρώπων, φροντίδα για τη ευημερία των άλλων κ.ά.). Η ηθική και το δίκαιο δεν αποτελούν μόνο σκοπούς τους οποίους ο άνθρωπος πρέπει να επιδιώκει στις κοινωνικές του σχέσεις, αλλά αποτελούν και αντικείμενα αγωγής και μάθησης που δύναται να διδαχθούν τα ανθρώπινα όντα με ποικίλες μεθόδους, και έτσι επέρχεται αν όχι η απελευθέρωση, έστω ο περιορισμός των αρνητικών κλίσεων που ενοικούν στην ανθρώπινη φύση. Η διαδικασία μάθησης είναι διαρκής και δεν αφορά μόνο το μεμονωμένο άτομο αλλά το ανθρώπινο γένος στο σύνολο του σε μια σειρά διαδοχικών γενεών, προέρχεται δε από την παρατήρηση, την εμπειρία, τη συστηματική διδασκαλία, τη μίμηση, τον έλλογο αναστοχασμό, και την ενεργοποίηση των γνωστικών ικανοτήτων του πνεύματος. Το πολίτευμα και γενικότερα το πολιτικό πράττειν επιδρά και διαμορφώνει έμμεσα και άμεσα τον τρόπο που τα ανθρώπινα όντα συνειδητοποιούν και διαμορφώνουν την ηθική τους

---

166. Kant, Immanuel (2018), *Ανθρωπολογία από άποψη πραγματολογική*, ό.π., σ. 301.

συμπεριφορά. Μπορούμε επομένως να εικάσουμε πως το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, προστατεύοντας τα δικαιώματα των ανθρώπων και συμβάλλοντας σε μια κατάσταση δικαίου στις σχέσεις μεταξύ λαών, δημιουργεί κατ' αρχήν τους αναγκαίους πολιτικούς όρους που δεν παρεμποδίζουν την ηθικότητα. Και εισέτι περισσότερο με τη συμβολή της φιλοσοφικής κριτικής, η οποία φωτίζει προπορευόμενη τον ορθό σκοπό της πολιτικής, μπορεί και επιδρά στην ανάπτυξη της ηθικότητας και την προστασία της από όλους τους κινδύνους που την απειλούν (εργαλειακή ορθολογικότητα, ατομική ιδιοτέλεια, εξουσιομανία, πολιτικός καιροσκοπισμός, πολιτική και θρησκευτική ηθικολογία κ.ά.). Μπορεί επίσης να εντοπιστεί και λογική συνάφεια ανάμεσα στον τρόπο συγκρότησης του ορθού πολιτεύματος και τα ηθικά καθήκοντα. Τα καθήκοντα ηθικής προσδιορίζουν μια πράξη όχι ως μέσο για κάποιον άλλο σκοπό (υποθετικές προστακτικές), αλλά ως απολύτως αναγκαία καθ' εαυτήν¹⁶⁷ (κατηγορικές προστακτικές). Επίσης για να έχουν την ισχύ ηθικών καθηκόντων πρέπει να υπόκεινται σε κριτήρια καθολικότητας δίχως αντίφαση (έχοντας την έγκριση του Λόγου), δηλαδή να ακολουθούν την αρχή: “Πράττε έτσι, ώστε ο γνώμονας της θέλησής σου να μπορεί να ισχύει συγχρόνως ως αρχή μιας καθολικής νομοθεσίας”¹⁶⁸. Το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα συγκροτείται και διέπεται από ανάλογες αρχές. Δηλαδή, η ίδια η συγκρότηση ενός δίκαιου πολιτεύματος στη βάση ενός πρωταρχικού συμβολαίου αποτελεί για τους ανθρώπους ένα κατηγορικό καθήκον. Οι αξίες που αντιστοιχούν στα μέλη του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος (ελευθερία, ισότητα, αξιοπρέπεια) είναι καθολικεύσιμες. Η εκτελεστική εξουσία αντιπροσωπεύει πάντοτε την καθολική βούληση. Και η νομοθεσία του πολιτεύματος πρέπει να διέπεται από την αντίστοιχη αρχή της καθολικότητας, δηλαδή ως εάν ολόκληρος ο λαός είχε δώσει την συγκατάθεση του στη θέσπιση του νόμου. Οι πολιτικοί αυτοί όροι, που διέπουν το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα και ενέχουν τα στοιχεία του καθήκοντος (προστακτικές αρχές) και της καθολίκευσης (γενική ισχύ για όλους και σε όλες τις ανάλογες περιπτώσεις), εθίζουν και προετοιμάζουν το ανθρώπινο γένος να εννοήσει και να υιοθετήσει και τις ηθικές επιταγές που εδράζονται σε ανάλογα θεμέλια.

Σε ό,τι αφορά, γενικότερα, τη σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής (και παρά τις περι του αντιθέτου απόψεις), ο Kant ισχυρίζεται πως δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ τους διάσταση. Το πολιτικό πράττειν οφείλει να είναι διαρκώς προσανατολισμένο στο δίκαιο των ανθρώπων, “διότι, εάν καταρρεύσει η δικαιοσύνη, δεν έχει καμιά αξία να ζουν

167. Βλ. Kant, Immanuel, (2004), *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Εστία, Αθήνα, σ. 36-37.

168. Βλ. σχόλια Κ. Ανδρουλιδάκη στο: Kant, Immanuel, (2004), *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, ό.π., 260-263. Πρβλ. διατύπωση κατηγορικής προστακτικής στο: Kant, Immanuel (2017), *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, ό.π., σ.64.

άνθρωποι επί Γης”¹⁶⁹. Ως εκ τούτου, παρά τις τεχνικές απαιτήσεις της πολιτικής δράσης, παρά τις δυσκολίες που υποκρύπτει η πρακτική εφαρμογή των δικαϊκών κανόνων, ο Kant δηλώνει κατηγορηματικά: “Η αληθινή πολιτική δεν μπορεί λοιπόν να κάνει βήμα χωρίς προηγουμένως να έχει ορκιστεί υποταγή στην ηθική, και παρότι η πολιτική δι’ εαυτήν είναι μια δύσκολη τέχνη, η ένωσή της με την ηθική επ’ ουδενί δεν είναι τέχνη· διότι η ηθική κόβει στα δύο τον κόμπο που η πολιτική δεν μπορεί να λύσει, όταν μεταξύ τους υπάρχει διαμάχη”¹⁷⁰.

---

169. Kant, Immanuel (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 170.

170. Kant, Immanuel & Habermas, Jurgem (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 128.

Επίλογος – Συμπεράσματα

Η πολιτική επιστήμη καλείται να εκπληρώσει έναν απαιτητικό διττό σκοπό κατά τη μελέτη των πολιτικών φαινομένων. Ο πρώτος σκοπός, όχι απαραίτητως σε ιεραρχική παράθεση, αφορά τη μελέτη, αιτιολόγηση και ερμηνεία του πολιτικού πράττειν, καθώς και τη διασύνδεση – αλληλεξάρτησή του με άλλους παράγοντες (κοινωνικούς, οικονομικούς, ανθρωπολογικούς κτλ)· είναι δηλαδή πρωτίστως μια προσέγγιση της εμπειρικής πραγματικότητας από μια αναλυτικό – περιγραφική σκοπιά. Ο δεύτερος σκοπός συνδέεται με μια αδήριτη ανάγκη, και φιλοδοξία θα λέγαμε, της πολιτικής επιστήμης (ως κριτικής και αναστοχαστικής διεργασίας) να θέτει ερωτήματα και να επιζητά τη διατύπωση ορθοπρακτικών αρχών για το πολιτικό πράττειν· είναι δηλαδή αναπόφευκτα μια προσέγγιση δεοντολογικής και θεωρητικής αναζήτησης. Υπ' αυτή την προοπτική πρέπει να ιδωθεί η καντιανή πολιτική θεωρία, η οποία, όπως κάθε άλλη κλασικής αξίας θεωρία, ανήκει σε εκείνο το είδος της γνώσης που αποτελεί μια διαρκή παρακαταθήκη για την πολιτική επιστημονική σκέψη. Μια πηγή ιδεών, αξιών και κανόνων για την αποτίμηση και τον αναστοχασμό περί της πορείας του ανθρώπου, καθώς και προγραμματικών στόχων κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Βασική προϋπόθεση για να μπορέσει το κράτος να εκπληρώσει τις κοινωνικές ανάγκες και να εδραιώσει τη δικαιοσύνη είναι, όπως υποστηρίζει ο Kant, η αναμόρφωσή του σύμφωνα με το ρεπουμπλικανικό πρότυπο – το αίτημα αυτό, της συγκρότησης ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος μελετήθηκε στην παρούσα εργασία. Επιστημονική αξία και πρακτική εφαρμογή, όπως θα το επιθυμούσε εξάλλου και ο ίδιος ο Kant, έχει ένα έργο το οποίο είναι συστηματικά συγκροτημένο, έλλογα θεμελιωμένο, ικανό να επιτρέπει (ακόμη καλύτερα να συμβάλλει προς) την αυτόνομη και την κριτική σκέψη, και να διατυπώνει επίσης συγκεκριμένες προτάσεις σε ανάλογα πεδία του ανθρώπινου βίου. Το πολιτικοθεωρητικό έργο του Kant ανήκει σε αυτήν την κατηγορία, και η ηθική του επίσης – παρά τις άδικες μομφές που έχει δεχτεί ως φορμαλιστής, υπερβολικός ιδεαλιστής ή για αδικαιολόγητη δημιουργία πολλών δυϊσμών. Το έργο του δεν αφορά την κοινότητα των κοινωνικών επιστημόνων μόνο, αφορά επίσης κάθε άλλον, είτε μεμονωμένο πολίτη είτε πολιτικό πρόσωπο, που θα επιθυμούσε αξιόπιστα αναλυτικά εργαλεία για να μπορεί να κρίνει (ορθά και εποικοδομητικά) την σημερινή πολιτική και κοινωνική εξέλιξη και την πραγματικότητα που τον περιβάλλει.

Κάνοντας μια σύντομη αναδρομή στην πορεία διερεύνησης του θέματος, μπορούμε εδώ να επισημάνουμε ορισμένες από τις δυσκολίες, ή ορθότερα τις προκλήσεις, που έχει

κανείς να αντιμετωπίσει εξετάζοντας τα πολιτικά γραπτά του Kant, και γενικότερα τα έργα του. Η καντιανή γλώσσα είναι μια πλούσια αλλά απαιτητική για τον αναγνώστη γλώσσα, ιδίως στα μεγάλα συστηματικά έργα του Kant, η οποία χαρακτηρίζεται από αυστηρότητα, υφολογικές ιδιαιτερότητες και σύνθετο νοηματικό περιεχόμενο, κάτι που επισημαίνουν συνήθως και οι μεταφραστές των κειμένων αυτών στην ελληνική γλώσσα. Αυτό καθιστά κάθε προσπάθεια κατανόησης και μελέτης των ζητημάτων που μας απασχόλησαν στην εργασία αυτή περίπλοκη, αμφίβολη και ταυτόχρονα άκρως συναρπαστική. Άλλο σημαντικό ζήτημα σε σχέση με τις πολιτικές πραγματείες του Kant, είναι η συχνή χρήση όρων, εννοιών και μεθοδολογικών εργαλείων που προέρχονται από άλλα πεδία του καντιανού έργου. Γι' αυτό η αποκλειστική μελέτη μόνο των πολιτικοθεωρητικών έργων του είναι λειψή και αποσπασματική, χωρίς μια στοιχειώδη έστω επαφή με το υπόλοιπο έργο του Kant στα πεδία της θεωρητικής του φιλοσοφίας, της ηθικής, της λογικής, της θρησκείας. Μια άλλη όχι ακριβώς πρόκληση ή δυσκολία, αλλά χαρακτηριστικό γνώρισμα στο πολιτικοθεωρητικό εγχείρημα του Kant, ιδιαίτερο χάρισμα ενός μεγάλου στοχαστή, είναι η ευχέρειά του στη συστηματική μελέτη, ανάλυση και παράθεση στοιχείων από ένα ευρύτατο πεδίο αναφοράς. Στο οποίο περιλαμβάνονται συνήθως πολλά πραγματολογικά και ιστορικά στοιχεία, αναφορές σε φυσικοεπιστημονικά δεδομένα, ανθρωπολογικές σημειώσεις, κοινωνιολογικές παραθέσεις, επισημάνσεις για την οικονομία, την ηθική, τη θρησκεία, το δίκαιο, επιστημολογικά ζητήματα, κριτικές παραθέσεις σε τρέχοντα προβλήματα της εποχής του, τις σχέσεις μεταξύ κρατών, τη δυνατότητα παγκόσμιας ειρήνης και πολλά άλλα. Καθιστώντας κατ' αυτό τον τρόπο ο ίδιος το έργο του ιδιαίτερα πλούσιο, περιεκτικό και με τεράστια επίδραση σε μεταγενέστερους στοχαστές, αλλά παράλληλα πολύ απαιτητικό για τον αναγνώστη και μελετητή.

Φθάνοντας προς το τέλος αυτής της εργασίας, συνοπτικά μπορούμε να εξάγουμε τα παρακάτω συμπεράσματα από την μελέτη του θέματος και γενικότερα ίσως από την πολιτική θεωρία του Kant:

α) Κεντρικό στοιχείο της πολιτικής θεωρίας του Kant είναι η ανθρώπινη αξία. Η κριτική φιλοσοφία αναγνωρίζει στον άνθρωπο εγγενή χαρακτηριστικά που αναλογούν στη φυσική του ιδιομορφία (τάση προς την ικανοποίηση αναγκών, την επιδίωξη ευδαιμονίας κ.ά), αλλά και την ικανότητα ελεύθερου έλλογου στοχασμού. Η παραδοχή αυτής της μοναδικότητας του ανθρώπου, την οποία οφείλει σταδιακά να ανακαλύψει κι ο ίδιος ο άνθρωπος ως ελεύθερο υποκείμενο της ιστορίας, έχει καίρια επίδραση για το είδος της θεωρίας που θα αναπτυχθεί. Τα γραπτά του Kant διαπνέονται από τη βεβαιότητα πως το ανθρώπινο υποκείμενο (παρά τους φυσικούς του περιορισμούς) είναι ικανό να μεταβεί

(ενεργητικά) σε μια κοινωνική και πολιτική κατάσταση καθολικού δικαίου, ελευθερίας, αμοιβαίου σεβασμού, ισότητας και ηθικότητας. Η θέση αυτή συνάγεται από την φιλοσοφική ανάγνωση των ιστορικών φαινομένων, και επίσης από τα πορίσματα του καθαρού Λόγου αναφορικά με τις νοητικές δυνάμεις του ανθρώπινου υποκειμένου.

β) Η κοινωνική θεωρία του Kant δεν αποτελεί μια συστηματική και πλήρως αναπτυγμένη θεωρία για τους νόμους και τη δομή της κοινωνίας. Είναι σημαντική, όμως, από την πολιτικοθεωρητική πλευρά για τον διεισδυτικό τρόπο με τον οποίο αναλύει πολλές όψεις της κοινωνίας. Ο Kant εντοπίζει μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα την ατομική οπτική, η έννοια της “αντικοινωνικής κοινωνικότητας” ερμηνεύει το κοινωνικό πράττειν ως μια διελκυστίδα δυνάμεων, κάποιες από αυτές τις ατομικές συμπεριφορές ενώνουν και άλλες δημιουργούν ρήξεις. Αναγνωρίζεται η ύπαρξη κοινωνικών διαιρέσεων, αντιθέσεων, ανισοτήτων, καθώς και άλλων δεινών που δυναστεύουν την συνύπαρξη των ανθρώπων. Η κριτική φιλοσοφία μέσω της τελολογικής θεώρησης της φύσης και του ιστορικού γίνεσθαι ερμηνεύει όλες αυτές τις αντιξοότητες ως ερεθίσματα που κινητοποιούν τον στοχασμό του ανθρώπινου γένους στη διαρκή αναζήτηση του δικαίου. Ο Kant βρίσκεται σε διαρκή διάλογο με τους στοχαστές του νεότερου φυσικού δικαίου (ειδικά ο Rousseau, κατέχει εξέχουσα θέση στα καντιανά κείμενα) στην προσπάθεια του να θεμελιώσει τη δική του θεωρία για την συγκρότηση της κοινωνίας και των πολιτικών θεσμών σε έλλογες αρχές. Η έννοια ενός πρωταρχικού συμβολαίου ή της γενικής βούλησης είναι σημαντικοί όροι για τη θεωρητική επεξεργασία και τον προσδιορισμό της κοινωνίας και του ορθού πολιτεύματος. Η έλλογη ιδέα, για παράδειγμα, του κοινωνικού συμβολαίου προκαλεί τον συνειρμό της κοινής πορείας των ανθρώπων και τη μετάβαση σε μια κοινωνία αμοιβαίας ισότητας και έννομης ελευθερίας. Ο Kant εξετάζοντας κριτικά την πολιτική, ιστορική, επιστημονική και πνευματική εξέλιξη της εποχής του θα καταλήξει στο συμπέρασμα: είναι αναγκαία η αναδιοργάνωση της κρατικής μορφής και η λειτουργία του πολιτεύματος στην βάση συγκεκριμένων αρχών, δηλαδή η δημιουργία μιας ρεπουμπλικανικής πολιτείας. Τίθεται το ερώτημα: Τούτη η συνθήκη αρκεί για να διασφαλίσει τα περιθώρια έλλογης χειραφέτησης και αυτονομίας του ατόμου και την πορεία της αστικής κοινωνίας σε μια κατάσταση δημιουργικής, δίκαιης και ειρηνικής συνύπαρξης; Το πολιτικό στοιχείο παραμένει θεμελιώδες στις μέρες μας, επίκαιρα όμως παραμένουν και πολλά άλλα ερωτήματα: τι είδους πολιτικούς θεσμούς χρειαζόμαστε; τι σκοπούς οφείλουν να υπηρετούν; τι είδους συμμετοχή των πολιτών; πώς ελέγχεται η ορθότητα των πολιτικών αποφάσεων; ποιος θέτει τα ορθά κριτήρια για τον έλεγχο των αποφάσεων; πώς αντιμετωπίζει η πολιτική τους κινδύνους που απειλούν το άτομο και την κοινωνία; ποιοι είναι αυτοί οι κίνδυνοι σήμερα;

γ) Στη μελέτη αυτή για το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα συμπεριλήφθηκαν και οι ακόλουθες θεμελιώδεις έννοιες τις οποίες πραγματεύεται ο Kant στα κείμενα του: δημοσιότητα, δίκαιο και αντίσταση. Κάθε μια από αυτές τις τρεις έννοιες μπορεί να αποτελέσει ένα θεματικό πεδίο αυτοτελούς έρευνας και περαιτέρω ανάλυσης. Μεταξύ τους υπάρχει στενή συσχέτιση, όπως είδαμε, αλλά και στενή συνάφεια με τις θεμελιώδεις λειτουργίες και την οργάνωση του ρεπουμπλικανικού κράτους. Τι είναι και τι ρόλο παίζει η δημοσιότητα; Σύμφωνα με τον Kant, η ελεύθερη έκφραση και ο δημόσιος διάλογος δεν είναι απαραίτητοι όροι μόνο στην ορθολογική φιλοσοφία κατά την αναζήτηση της αλήθειας. Η δημοσιότητα έχει εξαιρετικά κρίσιμο πολιτικό ρόλο στο κράτος. Είναι ο τόπος κοινοποίησης ελεύθερων συλλογισμών και κριτικών σκέψεων μεταξύ των πολιτών (συμβάλλει έτσι στον διαφωτισμό της πολιτείας), είναι ο πρώτος όρος για την ύπαρξη του δικαίου, και επίσης μια ενδεχόμενη έλλογη εναλλακτική προς αποφυγή της βίαιης αντίστασης. Όμως μετά την παρέλευση πάνω από δυο αιώνων ιστορικής εμπειρίας, πράγμα που είχε μερικώς υποψιαστεί ο Kant (βλ. νύξεις περί της αληθινής υφής του συντάγματος), διαπιστώνεται συχνά ότι η δημοσιότητα μετατρέπεται σε εργαλείο χειραγώγησης, εξαπάτησης και ιδιοτελών σκοπιμοτήτων από διάφορες πλευρές (εξουσιαστικοί φορείς, πρόσωπα και άλλες δυνάμεις της κοινωνίας και της οικονομίας). Μεγάλο και ανοικτό, όχι μόνο για την πολιτική θεωρία, παραμένει επίσης το ζήτημα της αντίστασης του λαού απέναντι στην καταπίεση και την αυθαιρεσία. Ο Kant, πάντως, κάνει λόγο για την ορθή και δίκαιη πολιτεία που έχει συσταθεί με σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων και της ελευθερίας των πολιτών, που ανταποκρίνεται εγκαίρως στις κοινωνικές ανάγκες και μπορεί να μεταρρυθμίζεται αναλόγως. Ειδάλλως – δεν είναι παράλογο το συμπέρασμα – ελλοχεύει πάντοτε ο κίνδυνος: όταν ο κυρίαρχος (ως εχέφρων υποκείμενο) δεν προνοεί για την εδραίωση της κοινωνικής δικαιοσύνης, ενδέχεται η ίδια η ανθρώπινη φύση με την ορμητικότητά της να τη διεκδικήσει και με τη βία (παρακινημένη από τις ανάγκες, τις αδυναμίες, τις ανησυχίες, τις φυσικές προδιαθέσεις και τις ιδέες της εκάστοτε εποχής). Το ερώτημα, λοιπόν, εάν ο ορθός Λόγος εγκρίνει ή απορρίπτει τη βία, διέρχεται μέσα από την πραγμάτευση του Kant για τη Γαλλική Επανάσταση. Υπάρχουν αξίες (π.χ. δικαιοσύνη, ελευθερία, ισότητα) όπως μας αποκαλύπτει η ανθρώπινη ιστορία που γεννιούνται [και] μέσω έμπρακτου εξαναγκασμού, δηλαδή βίαιης κοινωνικής αντίδρασης.

δ) Ο Kant άσκησε δριμεία κριτική στην μετατροπή της πολιτικής αλλά και της επιστημονικής γνώσης σε εργαλεία επιδίωξης ωφελιμιστικών και εγωιστικών σκοπών. Και η κριτική του βασίζεται σε ορθολογικά επιχειρήματα, όχι σε κάποια ηθικολογική ιδιοτυπία. Δεν αποκλείεται επ' ουδενί το ενδεχόμενο συνάντησης τέτοιων πρακτικών μέσα στη

συνάφεια της οικονομικής δραστηριότητας και του ατομικού πράττειν. Εν τούτοις, και αυτό το οφείλουμε στον κριτικό φιλόσοφο, πρέπει να αναζητούμε διαρκώς σταθερούς και αξιόπιστους κανόνες αξιολόγησης του ιστορικού γίνεσθαι αλλά και του κοινωνικοπολιτικού πράττειν, και αυτοί δεν μπορούν να αναζητηθούν πουθενά αλλού πέραν του Λόγου. Πρέπει να σταθούμε επίσης και σε ένα ακόμη σημείο. Η θέαση της κοινωνικής πραγματικότητας και εν γένει η πολιτική πρέπει να αξιολογείται και με ηθικά κριτήρια. Μια διαπίστωση που μπορούμε να εξάγουμε εδώ είναι η σύνδεση μεταξύ πολιτικής και ηθικής, την οποία, όπως ορθά σημειώνει κάπου ο Kant, οι πολιτικοί είτε αγνοούν επιδεικτικά είτε χρησιμοποιούν ως πρόφαση (ηθικολογία), για να πλήξουν αντίπαλες πολιτικές προτάσεις ή για την απόκρυψη απώτερων ιδιοτελών σκοπών. Ανάμεσα στην πολιτική και την ηθική δεν πρέπει να υφίσταται καμία διαμάχη.

ε) Ένα βασικό στοιχείο στο πολιτικοθεωρητικό εγχείρημα του Kant (αναγκαίο για τη θεμελίωση και ανάπτυξη της ιδέας του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος και για το αίτημά του να προσαρμοστούν αναλόγως οι ηγεμόνες και τα κράτη) είναι ο εντοπισμός στρεβλώσεων στις υφιστάμενες κοινωνίες και στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, τις οποίες ο ορθός Λόγος (και το κίνημα του Διαφωτισμού) απορρίπτει ως αντίθετες με τον σκοπό της ανθρωπότητας. Μέσα στη θεωρία του Kant (και άλλων στοχαστών της ίδιας περιόδου) έχει αφομοιωθεί και το πολιτικό αίτημα κοινωνικής απελευθέρωσης, ισότητας και συμμετοχής στην άσκηση της εξουσίας που διατυπώνεται από την ανερχόμενη αστική τάξη της εποχής. Η απάντηση στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η κοινωνία και ο άνθρωπος θα προέλθει από τη δημιουργία ενός πολιτεύματος που θα βασίζεται σε αρχές του Λόγου. Η συγκρότηση των κρατών σύμφωνα με το πρόγραμμα αυτό θα επιφέρει, κατά τον Kant, μια σειρά μεγάλων αλλαγών: θα βάλει τις βάσεις για την απελευθέρωση του ατόμου από την εξουσιαστική καταπίεση, θα διασφαλίσει μια προσωπική ιδιοκτησία (το δικό μου και δικό σου) μέσω της εργασίας ως προϋπόθεση της επιβίωσης και της αυτοπραγμάτωσης του ατόμου, θα περιορίσει τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις, θα εδραιώσει συνθήκες δικαιοσύνης, θα θωρακίσει τον άνθρωπο με απαράγραπτα δικαιώματα, θα επιτρέψει τη δημιουργία στενότερων κοινωνικών δεσμών και την αίσθηση κοινότητας, και τέλος θα συμβάλλει στην εξάλειψη του πολέμου και την εδραίωση της ειρήνης. Ερώτημα που παραμένει ανοικτό για περαιτέρω διερεύνηση, και κυρίως αναστοχασμό: η πολιτική συγκρότηση του σύγχρονου κράτους φέρει πολλά από τα χαρακτηριστικά του καντιανού μοντέλου (κοινοβουλευτική λειτουργία, διάκριση εξουσιών, λαϊκή αντιπροσώπευση, έννομη τάξη, τυπικό κυβερνητικό έλεγχο κτλ) ενώ σε άλλα σημεία υπάρχουν πολλές διαφοροποιήσεις (ύπαρξη κομματικού συστήματος, διευρυμένοι διοικητικοί μηχανισμοί,

εκλογικά συστήματα, ευρείες εργασιακές και προνοιακές ρυθμίσεις κτλ). Εκπληρώνονται οι παραπάνω στόχοι που φιλοδοξούσε να πετύχει με το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα ο Kant; Σε περίπτωση αρνητικής απάντησης, αυτό πού οφείλεται; Στην μη ορθή εφαρμογή και λειτουργία της σημερινής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας; Στην πεπερασμένη ανθρώπινη φύση; Σε προβλήματα και εμπόδια που θέτει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος λειτουργίας της οικονομίας; Ή μήπως στο συνδυασμό όλων αυτών;

Εδώ στο τέλος, ας σημειωθεί και αυτό: η καντιανή πολιτική θεωρία αποτελεί σημαντική ψηφίδα (ως μέρος της ευρύτερης κριτικής πρόσληψης του νεωτερικού κόσμου) για την κατανόηση της πολιτικής δράσης, του κράτους και της θεσμικής εξέλιξης των σύγχρονων πολιτικών συστημάτων. Έχει δε πολλά να μας διδάξει για τον άνθρωπο ως ενεργό υποκείμενο της ιστορίας και τον ιδιόμορφο χαρακτήρα αυτής της αστικής κοινωνίας. Μιας κοινωνίας της οποίας ο δυναμισμός στον οικονομικό τομέα, τις επιστήμες και την τεχνολογική πρόοδο είναι καταφανής. Τα επιτεύγματα αυτά συνοδεύονται αναμφίβολα από διαρκώς νέες αντιφάσεις, νέες μορφές αδικίας και απειλές: για τη ειρήνη, την ελευθερία, την ισότητα, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Βιβλιογραφία

- Αγγελίδης, Μ. & Γκιούρας, Θ. (2005), *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους. Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*, επιμ.-μτφρ. Μ. Αγγελίδης & Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα.
- Agnoli, Johannes (2013), *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα.
- Guyer, Paul (2013), *Kant*, μτφρ. Γ. Μαραγκός, Gutenberg, Αθήνα.
- Kant, Immanuel (1971), *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα.
- Kant, Immanuel (1976), *Κριτική του καθαρού Λόγου*, τ. 1, μτφρ. Α. Γιανναράς, Παπαζήσης, Αθήνα.
- (1979), *Κριτική του καθαρού Λόγου*, τ. 2, μτφρ. Α. Γιανναράς, Παπαζήσης, Αθήνα
- (1983), *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική, που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, Δωδώνη, Αθήνα.
- (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, εισ.- μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα.
- (2004), *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Εστία, Αθήνα.
- (2004), *Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός;* επιμ.-μτφρ. Θ. Γκιούρας, κείμενο για διδακτικές ανάγκες, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Ρέθυμνο.
- (2004), *Η διένεξη των σχολών*, εισ.- μτφρ. Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα.
- (2006), *Περί του κοινού αποφθέγματος: Αυτό μπορεί να είναι ορθό στη θεωρία, αλλά δεν ισχύει στην πράξη*, επιμ.-μτφρ. Θ. Γκιούρας, κείμενο για διδακτικές ανάγκες, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Ρέθυμνο.
- (2007), *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Πόλις, Αθήνα.
- (2013), *Η μεταφυσική των ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα.
- (2014), *Λογική*, μτφρ. Χ. Τασάκος, Printa, Αθήνα.
- (2017), *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- (2018), *Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη*, μτφρ. Χ. Τασάκος, Printa, Αθήνα.
- Kant, Immanuel & Habermas, Jurgen (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη: ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα*, μτφρ. Κ. Σαργέντης, Α. Συριοπούλου, Πόλις, Αθήνα.
- Λαβράνου, Αλίκη (2010), *Γνώση και Πράξη. Για τη σχέση θεωρητικού και πρακτικού Λόγου στον Ιμμάνουελ Καντ*, Πόλις, Αθήνα.
- Mendelssohn Moses, Kant Immanuel κ.ά. (2014), *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα.
- Rousseau, Jean-Jacques (2004), *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου & Α. Σταϊνχάουερ, επιμ. Β. Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα.
- Smith, Adam (1999), *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, μτφρ. Δ. Καλιτσουνάκης, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1994), *Ιστορία και Μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα.
- (1997), *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, νήσος, Αθήνα.
- (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα.
- (2001), *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών. Έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Kant*, Εστία, Αθήνα.